De grote godin Isis

Isis (in het midden) in de Deir al Medina tempel

In de tweede eeuw na Christus leefde er in Rome een geleerd en bovenal wijs man. Hij heeft ons een boek nagelaten dat nog steeds tot de absolute wereldliteratuur behoort: *Metamorphosen* (veranderingen, gedaanteverwisselingen). Ook wel *De gouden ezel* genoemd. Lucius, een levenslustige jongeman, verandert namelijk door een verkeerd uitgepakte magische proef in een ezel. Maar wel een ezel met een menselijk verstand en menselijke gevoelens. U begrijpt dat dit hilarische passages oplevert. Maar daar blijft het niet bij. Naast de bonte avonturen van de ezel en het daarin opgenomen aangrijpende klassiek geworden verhaal over Eros en Psyche, behelst deze roman nog iets veel indrukwekkender: er wordt een tipje van de sluier over een uiterst geheim mysterie opgetild. Lucius' smeekbeden aan de godin Isis worden namelijk verhoord. Isis verschijnt hem in een droom en openbaart hem hoe hij zich kan bevrijden van zijn dierlijke gestalte. Als dat geschied is, laat Lucius zich inwijden in de mysteriën van Isis.
Van oorsprong puur Egyptisch verspreidde de Isisdienst zich in het Hellenistische tijdvak over Klein Azië en Griekenland en vanaf het midden van de tweede eeuw voor Christus ook in Italië. Aanvankelijk stuitte dit op verzet van de autoriteiten, maar in de eerste eeuw werd de religie

volkomen geaccepteerd en vanaf die tijd vinden we ook Isis-tempels in het gehele Romeinse Rijk, zoals nog steeds duidelijk zichtbaar in Pompeï. Zelfs in Rome is er een heiligdom van Isis geweest.[1] Een obelisk daarvan is opgesteld tegenover het Pantheon.[2]

Isistempel op Philae

In *Over Isis en Osiris* vertelt Plutarchus:

> *De zus en vrouw van Osiris zou... de gevechten en worstelingen die zij had doorgemaakt niet zo maar voorbij hebben willen laten gaan, net zomin als haar zwerftochten en haar talrijke daden van moed en wijsheid door vergetelheid en stilte te accepteren. Nee, zij combineerde de allerheiligste mysterierituelen met beelden, suggesties en uitbeeldingen van de lotgevallen uit het verleden, waarmee zij voor mannen en vrouwen die onder soortgelijke omstandigheden leefden zowel een les in vroomheid als een troost instelde.*[3]

Plutarchus doelt daarmee ongetwijfeld op de Isis-mysteriën. Over antieke mysteriën is redelijk veel geschreven. Maar de exacte inhoud daarvan is zelden onthuld. In de oudheid was het ingewijden ten strengste verboden de inhoud te delen met profanen. Over het Isis-mysterie zijn we, zoals gezegd, een beetje bijgelicht door Apuleius van Madaura in zijn roman *De Gouden Ezel* waarin hij vertelt dat zijn hoofdpersoon Lucius zich in wil laten wijden in de Isis-mysteriën:

> *Bij de dag dan ook nam het verlangen meer en meer toe om de inwijding te ontvangen en ik had mij dikwijls gewend tot de hogepriester met de dringende bede mij eindelijk in te wijden in de geheimen van de heilige nacht. Maar hij, een ernstig man, die bekend stond om het in acht nemen van een ingetogen godsverering, vertraagde mild en vriendelijk mijn aandrang, zoals ouders de onrijpe verlangens van hun kinderen plegen te matigen en bracht mijn angstig hart tot rust met de troost van een betere hoop. Want de godin, zo zei hij, wees door een teken de dag aan, waarop een ieder kon worden ingewijd en de priester die de heilige handeling moest verrichten werd eveneens door haar uitgekozen... Dit alles, zo meende hij, moesten ook wij met onderworpen geduld dragen en ons vooral hoeden voor begerigheid en weerspannigheid en beide vergrijpen vermijden en geroepen niet dralen en niet geroepen niet haasten... Evenals de overige*

getrouwen moest ik mij reeds nu onthouden van profane en goddeloze spijzen om veiliger toegang te verkrijgen tot de verborgen geheimen van de reinste godsdienst.[4]

Lucius, die zo graag ingewijd wil worden na een uitnodigende droom daartoe van Isis, moet leren geduld te betrachten. De inwijding vindt niet plaats op commando. De in te wijden leerling, de myste, moet er rijp voor zijn; er als het ware naar toe leven. Hij moet niet alleen geduld betrachten, maar zich ook hoeden voor begerigheid, voor overhaasting of juist voor het tegenovergestelde, treuzelen. Zijn leefwijze moet zuiver zijn, zo ook zijn voedsel, en hij moet in godsvertrouwen durven te investeren in zijn toekomst. Dat alles wil vooral zeggen: karaktervastheid kweken. Pas daarna is het mogelijk iets van het wondere mysterie van de wedergeboorte te ervaren. Zoals Apuleius het beschrijft:

De machtige godin placht hen, die na afloop van hun leven vlak staan voor de drempel die het einde betekent van het levenslicht, aan wie de grote geheimen van de dienst veilig kunnen worden toevertrouwd, tot zich te trekken en voor de door haar voorzienigheid in zekere zin wedergeborenen een nieuwe heilzame levensloop te openen.

Want, 'de inwijding zelf werd voltrokken als een vrijwillige dood en door genade verkregen redding'.
Het is wel bijna zeker dat in de mysteriën de nederlegging van Osiris in de doodskist van zijn broer Seth werd nagespeeld. Als onderdeel van het ritueel hebben de inwijdelingen hoogstwaarschijnlijk deze proef ondergaan.
Lucius betracht geduld en weer verschijnt de godin hem in een droom:

De priester had gesproken en aan mijn gehoorzaamheid werd geen afbreuk gedaan door ongeduld; met toewijding en vreedzame rust en lofwaardig stilzwijgen volbracht ik dagelijks ijverig de plichten van de heilige dienst. De goedgunstige gezindheid van de machtige godin stelde mij niet teleur en kwelde mij niet met een lang uitstel, maar in de duistere nacht vermaande zij mij door niet duistere bevelen duidelijk dat de steeds begeerde dag voor mij gekomen was, waarin zij mijn vurige wens zou vervullen. Zij stelde ook vast wat ik moest uitgeven voor de plechtigheid en Mithras zelf, haar hogepriester, die, zoals hij zeide, door een goddelijke gelijke stand van de sterren met mij verbonden was, had zij aangewezen om de inwijding te voltrekken
Door deze en dergelijke welwillende voorschriften van de verheven godin bemoedigd, schudde ik, toen het nog geen helder daglicht was, de slaap van mij af en spoedde ik mij naar de woning van de priester. Ik trof hem aan, toen hij juist uit zijn slaapkamer kwam en begroette hem. Ik was besloten nadrukkelijker dan gewoonlijk de inwijding in de heilige dienst als een schuld van hem te verlangen. Maar zodra hij mij zag begon hij. 'Lucius, hoe gelukkig ben je, hoe zalig, dat de verheven godin je zozeer haar genadige gezindheid waardig keurt! Wat sta je daar nu nog werkeloos en veroorzaak je je eigen vertraging! Gekomen is de dag door aanhoudende gebeden gewenst, waarop je door de goddelijke bevelen van de godin met vele namen door deze handen van mij in de vrome geheimen van de dienst zult worden ingewijd!'

De vriendelijke grijsaard legde de hand op mijn schouder en geleidde mij dadelijk naar de deuren van de grote tempel. Nadat hij op de gewone plechtige wijze de ceremonie van de tempelopening had verricht en het ochtendlijk offer had gebracht, haalde hij uit een geheime bergplaats van het heiligdom enige boeken tevoorschijn, beschreven met onbegrijpelijke schrifttekens, deels afbeeldingen van allerlei dieren, die een korte samenvatting behelsden van godsdienstige formules, deels aaneengeknoopte schrifttekens, afgerond in de vorm van een wiel, als wijnranken dooreengestrengeld, die beveiligd waren tegen de nieuwsgierigheid van profane lezers. Uit die boeken kondigde hij mij aan welke noodzakelijke voorbereidselen voor de inwijding moesten worden getroffen.

Dadelijk en zonder spaarzaamheid verschafte ik mij het nodige, door eigen aankoop of met hulp van mijn vrienden. Reeds deelde de priester mee dat het tijdstip was aangebroken en hij geleidde mij, door de vrome schare omringd, naar het nabijgelegen badhuis. Nadat ik eerst een gewoon bad had genomen, smeekte hij om de goddelijke genade en besprenkelde mij rondom met gewijd water. Hij bracht mij terug naar de tempel - reeds was tweederde van de dag verstreken - en plaatste mij vlak voor de voeten van de godin en gaf mij enige geheime opdrachten, te heilig om onder woorden te brengen. Daarna, ten aanhoren van allen, schreef hij mij voor, dat ik tien dagen achtereen mij genotvolle spijzen zou ontzeggen, geen dierenvlees zou eten, geen wijn zou drinken. Met eerbiedige onthouding nam ik dat alles nauwkeurig in acht.

Eindelijk was de dag gekomen, bepaald door de goddelijke termijn en de zon daalde en bracht de avond. Toen stroomden van alle kanten de scharen samen volgens het oude gebruik van de mysteriën mij vererend met verschillende geschenken. Daarop verwijderde men alle profanen, men omhulde mij met een nieuw linnen kleed en de priester nam mij bij de hand en leidde mij naar het binnenste van het heiligdom.

Gij, belangstellende lezer, zult u misschien gespannen afvragen, wat daarna gezegd werd, wat gedaan werd. Ik zou het u zeggen, als het geoorloofd was het te zeggen; gij zoudt het vernemen, als het geoorloofd was het te horen. Maar een gelijke schuld zouden oren en tong op zich laden wegens die roekeloze nieuwsgierigheid. Toch zal ik u, die misschien in vroom verlangen gespannen afwacht, niet kwellen door langdurige onrust. Luister dus, en geloof, dat het de waarheid is. Ik ben het grensgebied van de dood genaderd en na de drempel van Proserpina te hebben betreden ben ik teruggekeerd, meegevoerd door alle elementen, midden in de nacht heb ik de zon zien stralen met helder licht, de goden van de onderwereld en de hemel heb ik voor ogen gezien en van nabij aanbeden.

De drempel van Proserpina

Proserpina is Korè. In de hellenistische tijd zien we dit soort vermengingen veelvuldig. Als Isis voor de eerste keer in een droom aan Lucius verschijnt, is ze getooid met een bloemenkrans met twee slangen en ‘de korenaren van Ceres’ (is: Demeter). De drempel van Proserpina

overschrijden wil zeggen: afdalen naar de onderwereld. Teruggekeerd uit het domein der doden aanschouwt de ingewijde, dwars door de duisternis heen, het heldere licht van de zon.[5] Ook heeft de ingewijde oog in oog gestaan met de goden van de onderwereld. Dit gaat terug op de mythe van Osiris, zo rijkelijk uitgebeeld in het Egyptische Dodenboek, waarin voor de overgegane ziel tweeënveertig godengestalten (de assessoren van Osiris) verschijnen. Wat hier na de fysieke dood gebeurt wordt in het mysteriespel voorgesteld en ervaren als een zinnebeeldige dood van het oude leven. Noodzakelijk om tot opstanding te komen in een nieuw, gewijd leven, de wedergeboorte.

Isis is de 'Ene die Alles is', zoals Apuleius haar noemt. Isis stelt zich daar als volgt voor:

Ik ben Moeder van de wereld,
meesteres van het totaal der elementen,
oorsprong en begin der eeuwen,
hoogste der godheden,
koningin der schimmen,
eerste der hemelingen,
eenvormig gedaante van goden en godinnen.
Mijn wil is wet in lichtende hemeltoppen,
heilzame zeebriezen en trieste onderwereldstilten;
mijn enkelvuldige macht wordt onder meervoudige gedaanten,
velerlei riten en menigvuldige namen
over gans de wereld vereerd.
De Phrygiërs, eerstgeborenen onder de mensen,
noemen mij moeder der goden, godin van Pessinus,[6]
de Atheners, oudste bewoners van hun grond,
noemen mij de Cecropische Minerva,[7]
de zee-omspoelde Cyprioten
noemen mij de Paphische Venus,[8]
de pijldragende Kretenzers de Dictynna Diana,[9]
de drietalige Siciliërs de stygische Proserpina,[10]
de Eleusiniërs de oude godin Ceres,[11]
voor sommigen ben Ik Juno,[12]
voor anderen Bellona,[13]
voor weer anderen Hecate[14]
of ook wel Ramnusia.[15]
Maar de Ethiopiërs,
die door de eerste stralen van de Zonnegod
na zijn opkomst worden beschenen,
en de Egyptenaren,
die op oeroude wijsheid kunnen bogen,
eren mij met mijn eigen cultus

en noemen mij bij mijn ware naam:
Koningin Isis.[16]

Isis met Horus (Egyptisch museum Berlijn)

Deze godin, moeder van Horus, die 'aan de ongelukkigen in hun rampspoed de tedere liefde van de moeder betoont' heeft vele parallellen met Maria, de moeder van Jezus. Beelden van Isis lijken sterk op de latere Madonnabeelden.[17]

In een oude hymne lezen we:

Ik ben Isis, de heerseres over ieder land,
en ik ben opgevoed door Hermes,
en ik heb samen met Hermes het schrift uitgevonden...
Ik heb voor de mensen (kosmische) wetten uitgevaardigd
en ik heb bij wet vastgesteld wat niemand kan veranderen.
Ik ben de oudste dochter van Cronus.
Ik ben de vrouw en de zuster van koning Osiris.
Ik ben het die vruchten voor de mensen gevonden heeft.
Ik ben de moeder van koning Horus.
Ik ben het die in de Hondsster opgaat.
Ik ben het die door de vrouwen de Godin wordt genoemd...

Ik heb de aarde van de hemel gescheiden.
Ik heb de banen van de sterren aangewezen.
Ik heb de loop van de zon en de maan voorgeschreven...
Ik heb de gerechtigheid sterk gemaakt.
Ik heb vrouw en man samengevoegd...
Ik heb de mensen met de mysteriën bekend gemaakt.
Ik heb geleerd de beelden van de goden te vereren.
Ik heb de heerschappij van tirannen opgeheven.
Ik heb de heiligdommen van de goden gesticht.
Ik heb aan het moorden een eind gemaakt.
Ik heb afgedwongen dat vrouwen door hun mannen bemind worden.
Ik heb gemaakt dat gerechtigheid sterker is dan goud en zilver.
Ik heb als wet ingesteld dat het ware goed geacht wordt.
Ik heb de huwelijkscontracten uitgevonden.
Ik heb voor Grieken en barbaren talen ingesteld.
Ik heb gemaakt dat door de natuur onderscheid gemaakt wordt tussen mooi en lelijk...
Aan mijn zijde is de gerechtigheid sterk.
Ik ben de Vrouwe van de rivieren en de winden en de zee.
Niemand wordt geëerd zonder mijn instemming.
Ik ben de Vrouwe van de oorlog.
Ik ben de Vrouwe van de bliksem.
Ik maak de zee kalm en doe haar golven.
Ik ben in de stralen van de zon.
Ik zit naast de zon tijdens zijn omloop.
Wat ik besluit, dat gebeurt ook.
Voor mij wijkt alles...
Ik ben het die Thesmophoros (bijnaam van Demeter) genoemd wordt.
Ik heb de eilanden uit de diepte aan het licht gebracht.
Ik ben de Vrouwe van de regen.
Ik overwin het lot.
Het lot gehoorzaamt mij.
Verheug u, Egypte, dat mij gevoed heeft.[18]

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

1. Flavius Josephus beschrijft in *Antiquitates Judaicae* 18.65-80 een pikante uiterst profane geschiedenis die zich afspeelt in de Isis-tempel in Rome die door deze affaire door de keizer (Tiberius) met de grond gelijk wordt gemaakt.

2. Deze Obelisk is er een van een paar. De andere bevindt zich in Celimontana. Oorspronkelijk waren zij opgetrokken voor de Ra-temple in Heliopolis (nu deel van Cairo). De obelisken werden getransporteerd naar en opgericht voor het Iseum, de Isis-tempel in Rome. In de 14e eeuw stond de obelisk op de heuvel van het Capitool. In 1711 werd ze verplaatst naar de Piazza della Rotonda, tegenover het Pantheon, midden in de fontein van de dolfijnen.

3. *Over Isis en Osiris* 27 (vertaling van Gerard Janssen in Plutarchus, *Moralia V*, Leeuwarden 1999).

4. Dit en volgende citaten uit Apuleius, *De Gouden Ezel. Metamorphosen*, in de vertaling van M.A.Schwarz, Amsterdam 1996, 215-218.

5. Vergelijk *Handelingen* 26.12-13, waarin Paulus vertelt: >Zo was ik eens... op weg naar Damascus, toen ik midden op de dag zag hoe een licht uit de hemel, feller dan de zon, mij en mijn reisgenoten omstraalde=.

[6] Pessinus is een stad in Anatolië waar de grote moedergodin Cybele werd vereerd.

[7] Cecrops was een legendarische Atheense koning, Minerva is het Romeinse equivalent van de Griekse godin Pallas Athene.

[8] Paphos op Cyprus werd in de oudheid als de geboorteplaats van Aphrodite (Venus) beschouwd.

[9] Diana (Artemis) van de berg Dicte op Kreta.

[10] Stygisch = van de Stix (onderwereldrivier); Proserpina is Korè, de geschaakte dochter van Demeter.

[11] Ceres is Demeter, die in Eleusis vereerd werd.

[12] Koningin die op haar verheven troon in de hemel zetelt, echtgenote van Jupiter; niet helemaal het equivalent van Hera, zoals Jupiter dat ook niet van Zeus is.

[13] Romeinse krijgsgodin.

[14] Griekse godin, Titaanse dochter.

[15] Identiek aan de Griekse godin Nemesis.

[16] Apuleius, *De Gouden Ezel*, XI.5.

17. Zie over deze parallellen onder meer Tom Harpur, *De >heidense= Christus*, Deventer 2004 en Tjeu van den Berk, *Het oude Egypte: bakermat van het jonge christendom*, Meinema, Zoetermeer 2015.

[18] Stèle van Kyme-Memphis (2e eeuw v.Chr., teruggaand op nog oudere tekst) in de vertaling van Roelof van den Broek, *Hermes Trismegistus*, p.154-155.

Inanna

De Sumeriërs vestigen zich ca. 4000 v.Chr. in wat nu het zuidelijk deel van Irak is. 'Hun' Inanna wordt de stadgodin van het steeds machtiger Uruk met zijn Eanna, het indrukwekkend tempelcomplex. Volgens de meeste assyriologen betekent Inanna 'Vrouwe van de hemel'. Haar aanvankelijke dubbele naam (Morgen-Inanna en Avond-Inanna) zou daarop ook betrekking hebben, omdat ze als de planeet Venus zowel in de ochtend alsook in de avond kan verschijnen. Inanna huwt met Dumuzi, een herder.[1] Ze wordt vervuld van verlangen naar hem, zoals blijkt uit een van de vele aan haar gewijde hymnen, waarin ze uitroept:

> *O, ik ben Inanna, wie zal mijn vulva ploegen?*
> *Wie zal mijn rijpe veld ploegen?*
> *Wie zal mijn natte bodem ploegen?*[2]

Ze spoort Dumuzi aan:

> *Ploeg mijn vulva om, man van mijn hart!*

Samen vieren Inanna en Dumuzi de *hieros gamos*.

Eind goed, al goed, zou je denken. Maar Inanna is geen doetje. Naar een oud verhaal zou ze na haar gevaarvolle en moedige tocht naar de onderwereld haar gemaal Dumuzi gewetenloos uitleveren aan de demonen van de onderwereld...
In een andere versie wordt Dumuzi achterna gezeten door de verschrikkelijke Galla-demonen, die hem uiteindelijk vermoorden. Inanna is ontroostbaar. Elk jaar zijn er rouwfeesten waarin er luid geweend wordt om het verlies van Inanna's minnaar. In zijn Akkadische vorm heet hij overigens Tammuz en is hij getrouwd met de godin Isjtar (de Akkadische versie van Inanna). In beide varianten van het verhaal komt Dumuzi/Tammuz dus in de onderwereld en wordt er om

hem gerouwd. Weliswaar mag hij een gedeelte van het jaar de onderwereld verruilen voor een bestaan op aarde, de indrukwekkende rouwsessies blijven lange tijd in de antieke wereld gangbaar.
Dumuzi (en later ook zijn 'opvolger' bij de Babyloniërs, Tammuz) is de god van geboorte, dood en wederopstanding. Evenals Osiris, Dionysos, Attis en Adonis. Inanna is zowel bruid, zus en moeder van Dumuzi (zijn naam is afgeleid van het woord 'zoon').

Inanna is dus, naast haar verering van de godin van liefde en seksualiteit, ook de maagd-moeder. En ze is ook nog de godin van de strijd. Haar agressieve kant blijkt bijvoorbeeld uit de mythe van haar verkrachting. Als ze onder een boom ligt te slapen wordt ze door een eenvoudige herder verkracht. Inanna wreekt zich, niet op de herder, maar op de Sumeriërs, haar volk, en wel op drievoudige wijze. De eerste keer door al het drinkwater in bloed te veranderen; de tweede keer door overstromingen en grote stofwolken. En de derde keer…. Van deze derde ramp die ze over de aarde heeft laten komen, zijn we helaas niet op de hoogte; de kleitabletten die deze mythe weergeven zijn te zeer beschadigd.

Inanna kan zowel de dochter zijn van de hoofdgoden Anu, Enlil, Enki en ook van de maangod Nanna. Zoals meer voorkomt in oude mythen is de genealogie niet in iedere overlevering gelijk. Haar voornaamste heiligdom staat in de stad Uruk. Daar is ze In sommige overleveringen ook de bewaarder van de *me*, de geheime heilige kosmische wetten. De grote god Enki zou ze haar in dronkenschap hebben overgedragen. Oude hymnen verhalen dat ze vooraf een kroon op haar hoofd plaatst en uitroept:

> *Ik, de koningin van de hemel, zal de god van de wijsheid bezoeken...*
> *Ik zal Enki, de god van de wijsheid, eer bewijzen in Eridu*.[3]

Enki ziet haar naderen en instrueert zijn bediende:

> *Wanneer Inanna de heilige tempel binnengaat*
> *Geef haar dan boterkoek te eten.*
> *Schenk koud water in om haar hart te verfrissen.*
> *Bied haar bier aan voor het standbeeld van de leeuw.*
> *Behandel haar als gelijke.*
> *Groet Inanna aan de heilige tafel, de tafel van de hemel*.

Enki en Inanna vieren uitbundig feest en drinken elkaar toe. De geschiedenis krijgt een dramatische wending als Enki, onder invloed van de drank, op Inanna proost:

> *In de naam van mijn macht!*
> *In de naam van mijn heilige tempel!*
> *Aan mijn dochter Inanna zal ik geven*

Het hoge priesterschap! Goddelijkheid!
De edele, duurzame kroon!
De troon van het koningschap!

Inanna antwoordt met graagte dat ze die aanvaardt. Veertien keer (twee maal het heilige getal zeven) heft Enki zijn beker op en biedt Inanna de heilige *me* aan. Maar als Enki weer bij zinnen is heeft hij heftig spijt van zijn goedgeefsheid en probeert uit alle macht de *me* weer in zijn bezit te krijgen. Maar Inanna geeft geen krimp.

Zeven sluiers

De bekendste mythe van Inanna is haar tocht naar de onderwereld. Over die duistere onderwereld regeert haar zuster Eresjkigal. Is het machtswellust van Inanna dat ze haar zus van de troon wil stoten? Om naast koningin van hemel en aarde ook nog heerseres van de onderwereld te zijn? Of om, zoals andere bronnen suggereren, de Waarheid te vinden? Of, zoals ze zelf aan de eerste wachter van de onderwereld mededeelt, getuige te zijn van de begrafenis van haar zwager? Er zijn verschillende versies in omloop.[4]
Hoe dan ook, Inanna onderneemt de gevaarvolle reis naar de diepste krochten van de onderwereld.[5] Ze trekt haar mooiste gewaad aan, omhangen met juwelen. De slimme Inanna voorziet dat zuster Eresjkigal haar misschien niet terug zal laten gaan. Zij geeft haar bode Ninshubur opdracht om, als ze niet binnen drie dagen terug is, de andere goden om hulp te vragen.
Op haar tocht moet ze bij ieder van de zeven poorten een kledingstuk achter laten. Naakt verschijnt Inanna voor haar zuster en de zeven rechters van de doden. Ze doet een aanval op de troon van haar zuster, maar de rechters verhinderen dat en veroordelen haar ter dood. Haar lijk wordt, als een zak, aan een haak gehangen. Maar gelukkig is daar nog Ninshubur, haar trouwe hulp.

Na verloop van drie dagen en drie nachten,
Vervulde Inanna's boodschapper Ninshubur,
Haar boodschapper van goedgunstige woorden,
Haar overbrenger van opbeurende woorden,
De hemel met weeklachten om haar,
Hij riep haar naam in het vergaderheiligdom,
Hij rende rond in het huis der goden, op zoek naar haar;
Als een bedelaar hulde hij zich in een enkel kleed, om haar,
en geheel alleen richtte hij zijn schreden naar de Ekur,
het huis van Enlil.[6]

Maar Enlil weigert om ook maar een hand naar haar uit te steken. Ook Nanna in Ur geeft nul op het rekwest. Uiteindelijk is Enki, weliswaar met tegenzin, bereid om te helpen. Uit het vuil onder

zijn nagels schept hij twee geslachtloze wezens die als insecten ongestraft de onderwereld in en uit kunnen vliegen. Gewapend met 'spijs van het leven' (in sommige vertalingen een plant) en wat 'water des levens' weten ze Inanna weer tot leven te wekken.
Bijna veilig boven nemen de zeven rechters haar opnieuw gevangen, want er is nog nooit iemand levend uit de onderwereld gekomen. Alleen als ze iemand vindt die haar plaats aldaar gaat innemen mag ze van de vrijheid proeven. Intussen wordt ze streng bewaakt door de *galla*, verschrikkelijke demonische bewakers:

> *De kleine demonen als rietjes,*
> *de grote demonen als kleitablet-stylussen,*
> *begeleidden haar.*
> *Zij die voor haar liepen droegen een staf in de hand,*
> *zij die naast haar liepen droegen een wapen aan de zijde.*
> *zij die haar voorgingen,*
> *zij die Inanna voorgingen,*
> *waren wezens die geen voedsel kennen,*
> *en geen water,*
> *die geen uitgestrooid meel eten,*
> *die geen geplengde wijn drinken,*
> *die de vrouw van de lendenen van de man wegnemen,*
> *die het kind van de borst van de zogende moeder roven.*

Als eerste ontmoeten ze Ninshubur, haar bode. Maar die kan ze toch niet naar de onderwereld verbannen! Ook Shara, haar zanger, kapper en manicure kan ze dat lot niet aandoen. Dan ontwaart ze haar minnaar, Dumuzi, die vrolijk op haar troon zit. Inanna levert hem zonder pardon uit aan de verschrikkelijke demonen.
Via tussenkomst van de goden wordt het lot van Dumuzi verzacht. De helft van het jaar verblijft hij in de onderwereld, de andere helft mag hij als vrij man bovengronds leven.[7]

<u>*Heilige vruchtbaarheid*</u>

De Babylonische 'opvolgster' van Inanna is Isjtar. Zij is geleidelijk in haar plaats gekomen. Isjtar is amoureuzer én agressiever dan Inanna. Zij is getrouwd met Tammuz die evenals Dumuzi een stervende en herrijzende god is. Ook Isjtar daalt af naar de onderwereld. En wel met zo'n geweld dat haar zuster Eresjkigal ervan verbleekt. Weer hersteld van de schrik roept ze een vloek over Isjtar af. Een grote onvruchtbaarheid treft de aarde. Planten verdorren, dieren sterven uit en de mens kan zich niet meer voortplanten. Maar ook Isjtar wordt door de goden gered met levenswater. Zij moet, evenals Inanna, daarvoor wel een remplaçant achterlaten. In haar geval is dat Tammuz.
Isjtar is als godin van de liefde berucht. Mannen die verliefd op haar worden, overleven dat niet.[8]. Isjtar is bij de Babyloniërs naast godin van de liefde ook geliefd als oorlogsgodin.

Inanna blijft minder verweesd achter als de rouwceremoniën doen vermoeden. Ze heeft talloze affaires. Want koningen nemen de lege plaats van Dumuzi in het bruidsbed in.

> *Ninsubur, de goede boodschapper van het Eanna*
> *Grijpt hem (de koning) bij zijn rechterpols*
> *En brengt hem naar de zoete schoot van Inanna (en zegt):*
> *'De Umun die u in uw hart verkozen hebt, de koning, uw geliefde echtgenoot*
> *In uw reine en zoete schoot mogen zijn dagen verlengd worden.*
> *Geef hem een voorspoedig en roemruchtig bestuur.*
> *Geef hem een stevig gevestigde koninklijke troon.*
> *Geef hem de scepter om het land te leiden en het leidsel en de staf.*
> *Geef hem de rechtvaardige aga-kroon en diadeem die zijn hoofd laten schitteren…*[9]

In een andere tekst mag ook koning Iddin-Dagan (1974-1954 v.Chr.) het genot ervaren van de vereniging met Inanna:

> *Wanneer Inanna de schoot (voor hem) heeft gespreid op het bed,*
> *vrijen zij met elkaar op het bed*.[10]

Koningen concurreren met elkaar om de gunst van Inanna. Zo instrueertde de vorst van Aratta zijn boodschapper een mededeling over te brengen aan zijn mededinger Enmerkar:

> *Hij (= Enmerkar) mag dan met Inanna in het tichelhuis wonen*
> *ik zal met Inanna in het glanzende paleis van Aratta wonen!*
> *Hij mag dan met haar liggen op een bed van gras -*
> *ik zal zoetsluimerend met haar liggen op een met juwelen bezette bedstede!*
> *Hij mag dan bij nacht met Inanna dromen zien -*
> *ik zal met Inanna gemeenschap hebben tussen haar blanke dijen!*

Enmerkar antwoordt de bode:

> *Hij mag dan met Inanna wonen in het glanzende paleis van Aratta,*
> *Maar zij verblijft bij mij wanneer zij vanuit de hemel op aarde komt!*
> *Hij mag dan zoet sluimeren met haar op de met juwelen bezette bedstede,*
> *maar ik lig in het grasbed van Inanna zelf, dat bezaaid is met glanzende planten!*[11]

De seksuele vereniging van de *hieros gamos* betekende welvaart voor de koning en zijn land en vruchtbaarheid voor de akkers van de boeren.[12] Dat is op te maken uit hymnen waarin de godin uitroept:

Graaf geen kanaal, laat mij je kanaal zijn
Ploeg geen veld, ik zal je veld zijn
Boer, zoek geen vochtige grond
Ik zal je vochtige grond zijn.[13]

We zien dat tevens in de seksuele vereniging 'op een driemaal omgeploegde akker' tussen de Griekse godin van de vruchtbaarheid, Demeter, met de sterfelijke koning Iasios.[14] Een van de eerste rituelen tijdens de Eleusinische mysteriën ter ere van Demeter was een vergelijkbare vereniging tussen de gemalin van de koning met Dionysus in de boukoleon (koninklijke kamer) op de Atheense agora.[15] Vaak wordt naar zo'n gebeurtenis terloops gewezen, zoals bijvoorbeeld in het oudtestamentische Tweede boek der Makkabeeën, waar de vorst Antiochus IV naar de tempel van de Syrische godin Nanea (Nanaya) gaat voor 'een huwelijk met de Godin'.[16]

Het blijft natuurlijk de vraag met wie de koningen het bed in de tempel deelden. Het meest voor de hand ligt dat het de hogepriesteres van de godin was. In de oudheid was men er van overtuigd dat goden zich konden manifesteren in hun dienaren, ja zelfs in beelden.
Henriette Broekema concludeert in haar imposante studie over Inanna:
We weten dus niet hoe het Heilig Huwelijk gevierd werd. Het was in elk geval een vraag die de Sumeriërs nooit gesteld en beantwoord hebben. Voor hen was het simpelweg een huwlijksritueel dat weldadige gevolgen had voor de gemeenschap. Hoe dat mysterie werd voltrokken was een zaak voor ingewijden en deze geheime kennis mocht niet aan buitenstaanders worden onthuld.[17]

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

[1] Op sommige kleitabletten is er sprake van Dumuzi als herdersgod.
[2] D.Wolkstein en S.N.Kramer, *Inanna, Queen of Heaven and Earth: Her Stories and Hymns from Sumer*, New York 1983, p.107.
[3] Alle hiernavolgende teksten uit de Inanna-mythe zijn uit: Betty De Shong Meador, *Inanna, Lady of Largest Heart* en Diane Wolkstein & Samuel Noah Kramer, *Inanna, Queen of Heaven and Earth, Her Stories and Hymns from Sumer*.
[4] Zie D.Wolkstein en S.N.Kramer, *Inanna, Queen of Heaven and Earth.*
[5] Zie de parallel met de Griekse godin Aphrodite die ook naar de onderwereld afdaalt; in haar geval om Adonis te redden.
[6] We gebruiken hier de vertaling in Joseph Campbell, *De held met de duizend gezichten*, Amsterdam 1990 pp.180-181. Hij ziet in Ninshubur een mannelijke bode, andere vertalingen geven een vrouwelijke helpster.
[7] Zie de opvallende gelijkenis met de Griekse Demeter-mythe waarin Persophone vier maanden per jaar bij Hades in de onderwereld verblijft en acht maanden haar plaats aan de zijde van haar moeder op aarde inneemt.
[8] Voor de held Gilgamesj uit het gelijknamige epos was dat ook de reden om niet op haar avances in te gaan.
[9] Bij Henriette Broekema, *Inanna, meesteres van hemel en aarde*; *geschiedenis van een Sumerische godin*, Leeuwarden 2013, p.372.

[10] Idem, p.340. Hymne aan Inanna Dilbat (Venusster) en het Heilig Huwelijk van Iddin-Dagan.
[11] Idem, p.82-83.
[12] Zie S.N.Kramer, *The Sacred Marriage Rite; Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Power*, Bloomington 1969. pp. 49-65.
[13] Idem, p.297.
[14] Hesiodes, *Theogonia* 969.
[15] Walter Burkert (*Greek Religion* Cambridge 1985) laat in het midden of deze vereniging fysiek was of louter symbolisch. Hij refereert aan de mythe van Theseus, de Atheense koning, die Ariadne achterlaat op Naxos, waar ze zich verenigt met Dionysus (p.109). Frazer ziet het als een symbolische versmelting (James Frazer, *The Golden Bough*, Londen 1922, Nederlandse vertaling *De gouden tak*, Amsterdam 2002 (4e druk), p.192).
[16] 2Mak.1.14.
[17] Idem, p.253. Zie ook Martin Stol, *Vrouwen van Babylon*, Utrecht 2012, p.395-404.

Heilige Bruiloft

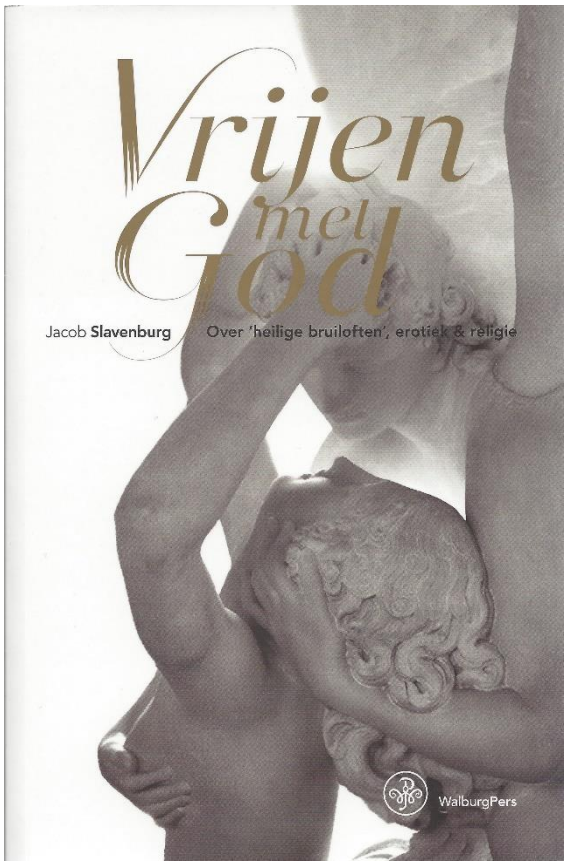

Uit de inleiding van mijn boek "Vrijen met God"[1]:

Wij, de mensen die nu leven, zijn onderdeel van deze tijd. We zijn meestal opgegroeid in een land en in een cultuur waar we vertrouwd mee zijn. We zijn gewend aan de normen en waarden van onze tijd. Van de oude Griekse wijsgeer Heraclitus is de uitspraak *panta rhei*: alles stroomt, alles beweegt. En wij bewegen mee. De tijd waarin we nu leven ziet er, zeker voor de ouderen onder ons, nogal anders uit dan de tijd waarin we geboren zijn. En toch gaat het, afgezet tegen tientallen eeuwen geschiedenis, om minder grote veranderingen dan het lijkt.[2] Dat neemt niet weg dat er toch een gapende kloof is ontstaan tussen denk- en gevoelswerelden van nu en de leefwijze van onze verre voorouders. Dat besefte ik intens toen ik bezig was met het hoofdonderwerp van dit boek, de *hieros gamos*, de heilige bruiloft. Want hoe stelden mensen van nog geen twee millennia geleden zich serieus voor dat ze seks konden hebben met goden? En hoe, op welke wijze, ervaarde men die seksualiteit? En is dat ook nu nog mogelijk – zijn er nog mensen en groeperingen die daar op een of andere wijze mee bezig zijn?
Ik heb over deze onderwerpen al eerder artikelen geschreven, maar ik wilde dieper gaan. Me proberen in te leven in wat mensen in die tijd dreef, wat ze beleefden en voelden; in hun

verhouding tot de goden, tot elkaar en hun seksuele uitingen daarin. En ook om te onderzoeken of er nog elementen van de *hieros gamos* te vinden zijn in onze beleving nu.

Seksualiteit, een der sterkste drijfveren in het menselijk bestaan, was vroeger verbonden met 'heiligheid', met de goden. Zoals alles wat de mens in zijn leven ervaarde betrekking had op de godenwereld. Dat was al in tijden voordat de prehistorische mens erachter kwam dat zwangerschap ontstaat door geslachtsgemeenschap. Geboorte werd gezien als een geschenk van de goden. Dat blijft zo als mensen erachter komen dat geboorte voortkomt uit seksuele vereniging. In een ontwikkelingsproces van eeuwen wordt seks steeds meer losgeweekt van procreatie, voortplanting. Procreatie wordt recreatie. Maar nog wel 'heilig'. Seks blijft een religieuze zaak. Religieus, niet in de betekenis van godsdienstig, maar in de zin van de diepste verbondenheid met de bron van alle leven. Het is juist de godsdienst die dat in haar seks-angst losgekoppeld heeft. En daarom ervaren de meeste mensen seks heden ten dage voor het merendeel alleen nog als recreatie. Los van de verbinding met religie, met de bron.

De 'heilige bruiloft' wordt in de literatuur meestal aangeduid met de klassieke Griekse term *hieros gamos*. Daar wordt in de meeste gevallen een (vaak kortstondige) liefdesrelatie tussen goden mee verstaan. Een heilige bruiloft, die in rituelen wordt 'nagespeeld' door priesters/priesteressen met al dan niet voor deze gelegenheid uitverkorenen. Deze rituelen stonden in de oudheid praktisch altijd in het teken van de vruchtbaarheid. In de geheime riten in latere eeuwen kreeg het meer en meer het karakter van een spirituele inwijding in de androgynie (verbinding tussen het mannelijke en het vrouwelijke).

Goden en godinnen konden zich, was de algemene opvatting, manifesteren in hun priesters/priesteressen, in heilige 'tempelprostituees', maar ook in koningen en koninginnen. Op deze wijze konden de goden zich, door de seksuele eenwording, verbinden met de mens. Ja, zelfs mensen onderling konden, bezield door de godheid, op deze wijze de *hieros gamos* beleven.
We kennen dus heilige bruiloften tussen goden onderling, tussen hun 'remplaçanten' met deelnemers aan de tempelrituelen en tussen mensen onderling. In de verre oudheid werden deze 'bruiloften' meestal bezegeld door geslachtsgemeenschap. Vaak was dat het startsein voor massale orgieën om de vruchtbaarheid voor een nieuw jaar af te smeken.

Allengs kwam de mythische *hieros gamos* niet alleen meer in het teken van de agrarische vruchtbaarheid te staan, maar voor het streven naar heelheid, eenwording. Deze spirituele bruiloft gebruikt vaak nog dezelfde seksuele symboliek, maar wordt niet meer lichamelijk ingevuld. In veel gevallen is dan juist de maagdelijkheid voorwaarde.
Let wel, ook in de verre oudheid had de *hieros gamos* niet alleen een seksueel, maar ook een spiritueel karakter. De mens stond in zijn beleving veel dichter bij de goden - vaak als natuurkrachten ervaren - dan in onze tijd. Alleen met dit feit in het achterhoofd is er iets te begrijpen van de voor ons soms vreemd aandoende rituelen.

Zowel in het oosten als het westen, kent men door alle tijden heen – en ook nu nog – inwijdingsrituelen, waarin (het streven naar) de *hieros gamos* praktisch seksueel wordt ingekleurd.[3]

Goddelijke copulatie

> *Door de priesteressen van Demeter, de godin van het korenveld, werden bruiden en bruidegoms ingewijd in de geheimen van het echtelijk bed. Zelf bleef de godin singel. Maar tijdens de bruiloft van Kadmos en Harmonia werd Demeter verliefd op Iasios. In vuur en vlam gezet door de nektar, die op het feest als water stroomde, glipten de verliefden het huis uit en minden elkaar openlijk op een driemaal omgeploegd veld*.[4]

In de klassieke oudheid beleefde men de *hieros gamos* als de heilige verbinding tussen hemel en aarde, het ultieme kosmische evenwicht: de God van de hemel verbindt zich met de Godin van de aarde.[5] Dat wordt steeds verder uitgebreid. Goden vrijen met godinnen[6]. Goden vrijen ook met mensen. Dat werd verbeeld door de geslachtelijke vereniging. Spiritueel en fysiek. Joodse profeten en christelijke kerkvaders bestreden dat heftig. Ze konden het niet stoppen. Het was het opgaan in een nieuwe kosmos. Een 'hemelse' belevenis.

In oude mythen is veelvuldig sprake van godenhuwelijken. Pausanias schrijft over de heimelijke vereniging van Zeus met Hera in het Griekse pantheon[7], zo fraai afgebeeld in de Heratempel in Selinunte.[8]

Selinunte (Museo Nazionale Archeologico, Palermo)

> *Toen nam hij (Zeus) zijn echtgenote in de armen en de grond onder hen deed jong gras ontluiken en bedauwde lotus en gele krokus en ridderspoor, dicht en weeldering, en daarin gebed lagen zij en om hen heen schone gouden nevel, waaruit blinkende droppelen drupten*.[9]

In de Hebreeuwse cultuur was El, god van de hemel, verbonden met Asjera, godin van de zee. In een latere ontwikkeling wordt Asjera de gemalin van JHWH.[10] Ook aan de monotheïstische godsdiensten gaat een *hieros gamos* vooraf...

Wat kan de betekenis zijn van de (mythen over) godenhuwelijken? Het is opvallend dat goden in de loop van de geschiedschrijving steeds meer antropomorf worden. Waren goden en godinnen eerst nog ongevormde (natuur)krachten, allengs krijgen zij vormen en gestalten. Een verdere stap in de ontwikkeling zijn de 'menselijke' trekken die in veel culturen aan de goden worden toegeschreven.
Vele zijn de verhalen over de seksuele escapades van Zeus, de Griekse oppergod[11]. Maar ook andere goden hadden betrekkingen met mensen, trouwden soms zelfs met stervelingen. Die verbintenissen worden ook vaak aangeduid als 'heilige bruiloften'. De seksuele avonturen van Zeus, en andere goden, hebben vaak ten doel om halfgoden of onsterfelijke helden te creëren en daardoor het leven op aarde bij te sturen. Zo kennen we in de mythologiën veel verbintenissen tussen goden en mensen.
Bekend is het verhaal van de vereniging van Dionysos met Ariadne op Naxos. De held Theseus reist naar Kreta om de minotaurus te verslaan. Op het eiland aangekomen wordt de dochter van koning Minos, Ariadne, heftig verliefd op de jonge held. Zij voorziet hem stiekem van een scherp zwaard en eveneens van een kluwen garen, zodat hij ook weer de weg terug uit het labyrint kan vinden. Het lukt Theuseus om de stier te verslaan en samen met zijn geliefde Ariadne vlucht hij naar Naxos. Daar laat hij Ariadne, die op het stand ligt te slapen, achter en zeilt naar Athene. Ariadne, die alles op haar geboorte-eiland Kreta heeft achtergelaten om Theseus te helpen de stier te verslaan, roept luid om wraak. Haar roep wordt op de Olympus gehoord en Dionysos, god van de groeikracht en de wijn, daalt - samen met zijn metgezel Pan[12] - af naar het eiland om te trouwen met de in de steek gelaten prinses.

Een aansprekende andere mythe is die van Amor en Psyche.[13] De koningsdochter Psyche, alom geroemd om haar schoonheid, moet haar geboortegrond verlaten. Ze komt terecht in een mooi paleis waar ze elke nacht bezocht wordt door een geheimzinnige minnaar. Bij het licht worden verdwijnt hij altijd stilletjes. Het is een hartstochtelijke relatie. De onbekende minnaar blijkt Eros (Amor) zelf te zijn die, tegen de wil van zijn moeder Venus, Psyche ten diepste bemint. Na een aantal (spannende) verwikkelingen trouwt Eros met zijn geliefde Psyche, die vervolgens opgenomen wordt in het Olympische gezelschap.

De meest dramatische *hieros gamos* in de Griekse mythen is die tussen Kadmos en Harmonia. Zeus is zijn echtelijk boekje weer eens te buiten gegaan door de koningsdochter Europa te verleiden en haar in de gedaante van een witte stier weg te voeren. Kadmos gaat naarstig op zoek naar zijn ontvoerde zuster. Het orakel van Delphi geeft hem een vreemde boodschap; hij moet op een bepaalde plek een nieuwe stad stichten. Die stad nu wordt Thebe. Maar voor het zover is raakt Kadmos in gevecht met een verschrikkelijke draak[14] en verliest al zijn metgezellen.

Kadmos trouwt in zijn nieuwe stad met de dochter van Ares en Aphrodite, Harmonia. Een schitterende bruiloft. Niet eerder was een dochter der goden getrouwd met een aardse sterveling, zelfs niet als hij koning was. Alle Olympische goden zijn bij het trouwfeest aanwezig. Het huwelijk van de koning van Thebe met de goddelijke Harmonia, met alle Olympische goden als getuigen, zou je al een *hieros gamos* kunnen noemen.[15] De echte *hieros gamos* vindt echter pas decennia later plaats na een veelbewogen leven. Want Kadmos is niet bepaald onder een gelukkig gesternte geboren. In zijn adolescentiejaren de intensieve zoektocht naar zijn ontvoerde zuster Europa, dan die vreemde boodschap van het orakel van Delphi en vervolgens een zware strijd bij het oprichten van de stad Thebe.
Enfin, hij trouwt met Harmonia en ook nog eens onder de bescherming van de goden. Dat moet wel goed gaan zou je denken. Maar de ene ellende volgt op de andere. Allereerst is daar hun dochter Semele op wie Zeus verliefd wordt. Hij mint haar in mensengedaante en zij wordt zwanger van Dionysos. Op zichzelf ook een *hieros gamos*; de liefde leidt tot de geboorte van een god (die zelf later ook tot een *hieros gamos* komt[16]). Een 'heilige' maar wel ongelukkige bruiloft. Als Zeus zich, door een list van zijn jaloerse echtgenote Hera, in zijn ware goddelijke gedaante aan Semele moet tonen, verschroeit Semele in het lichtende vuur. Hermes redt haar ongeboren vrucht Dionysos, naait hem in de dij van Zeus, waaruit hij na drie maanden voor de tweede maal geboren wordt. Maar Hera's wraaklust is daarmee nog niet getemperd. Haar volgend slachtoffer is een kleinzoon van Kadmos, Aktaion. Op jacht met zijn honden stuurt Hera hem ongemerkt naar een meertje waarin de godin Artemis naakt aan het baden is. Verstoord verandert de jachtgodin de onschuldige jager in een hert. Als hert wordt Aktaion door zijn eigen honden verscheurd.
Een andere kleinzoon van Kadmos, Pentheus, stoot zijn grootvader van de troon. Voor korte duur overigens, want Pentheus komt vrij snel tragisch aan zijn einde.[17] Zijn neef Dionysos neemt de regering over. De vloek over Thebe is daarmee overigens nog niet uitgewerkt. Kadmos' achterkleinzoon Laios, de nieuwe koning van Thebe, trouwt met zijn nicht Iokaste. Hij wordt door zijn onwetende zoon Oidipous in een gevecht doodt. Oidipous wordt dan de nieuwe koning. Die huwt, zonder te weten dat het zijn moeder is, met de koningin-moeder Iokaste. Het zoveelste drama.
Intussen hebben Kadmos en Harmonia hun stad Thebe verlaten en zijn naar Illyrië getrokken. Daar, 'gekromd door hun leeftijd[18]' besluiten ze zich te transformeren tot blauw gespikkelde slangen.[19] In vereende verstrengeling[20], gerijpt en gelouterd door het leven, beërven ze in deze *hieros gamos* het eeuwige leven op de Eilanden der Gelukzaligen. Een *hieros gamos*, niet als geschenk van de goden, maar door bewuste verwerking in het aardse leven van lusten en lasten tot een volkomenheid van de eigen ziel.

<u>Orgieën</u>

De toonaangevende mytholoog Mircea Eliade stelt dat de goddelijke hiërogamie de mogelijkheid voor de mens heeft geschapen om zich seksueel te verenigen.[21] Zo kan de mens deelhebben aan de goddelijkheid. Een van de sleutelwoorden daarbij is vruchtbaarheid. Door de

vruchtbaarheid van de goden ontstaan kosmos, aarde en mens. De mens mag dat scheppingsproces voortzetten. “Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u” luidt een van de oudste joodse geboden. De archeologie laat ons zien dat de vele gevonden prehistorische vrouwenbeeldjes de (vrouwelijke) vruchtbaarheid op vaak geprononceerde wijze uitbeelden met dikwijls een overnadruk op de vulva, de barende moederschoot, de duistere oerdiepte. Die vruchtbaarheid werd ook gecelebreerd in massale orgiën. Bachofen[22] en Schubart[23] beschrijven rituelen in Perzië ter ere van de godin Anaitis (Anais). Een aan de godin gewijde hetaere cohabiteert op een heuveltop (of bovenop een ziggoerat[24]) in het openbaar met een uitverkoren slaaf, de symbolische koning van het rituele feest, Zoganes. Dat is het sein voor de menigte om zich vijf dagen en nachten over te geven aan geslachtelijk verkeer met welke man of vrouw ook, waarbij in die periode alle banden van huwelijk, vriendschap en familie worden genegeerd.[25] Overigens wordt Zoganes aan het einde van het feest verbrand.[26] Zijn werk zat er op. Het is een feest waarin ‘de vruchtbaarheid van het land wordt gestimuleerd door een onbeperkte en uitbundige seksuele waanzin’.[27]

Babylonische hierodule, Pergamonmuseum, Berlijn

En dan had je nog het in de klassieke oudheid het wijd voorkomende gebruik van ‘tempelprostitutie’[28]. De terminologie heeft een negatieve klank, want bij prostitutie gaat het meestal om geld verdienen door middel van seksuele diensten. Dit beroep is al heel oud, maar heeft weinig te maken met de tempeldienst van de hiërodulen, waarin zowel sacrale als inwijdingselementen herkenbaar zijn. In die zin is ook de gangbare Nederlandse vertaling ‘tempelslaaf/tempelslavin’ onterecht. Weliswaar waren in bepaalde streken slaven en slavinnen aan tempels verbonden. Die zorgden voor het onderhoud van de tempel en de tuinen rondom en soms ook voor diensten aan bezoekers. Dat laatste had overigens een sacraal karakter: het was het opgaan in de godheid van de tempel. Ook waren het in de meeste gevallen niet alleen slaven die deze plichten vervulden, maar dochters van aanzienlijke ouders. Zij hadden de religieuze plicht ingewijd te worden in de liefde voordat er sprake kon zijn van een huwelijk.[29]

In Babylon kende de dienst aan Isjtar drie soorten dienaressen; de *ishtaritu*, de *qadisthu* en de *harimtu*.[30] De eerste waren maagden die dienst bewezen aan de goden, de tweede waren hiërodulen, meestal uit betere kringen, die tegen een vergoeding gemeenschap hadden met gelovigen (het geld was bestemd voor de tempel), en de derde waren ‘oproepkrachten’ die

normaliter bij en in herbergen hun brood verdienden, maar bij de tempel konden inspringen als de vraag te groot werd, zoals bij belangrijke ceremoniën.

Babylonische hierodule, 2e eeuw v.Chr., Pergamonmuseum, Berlijn

In de antieke wereld wijdden hiërodulen, oftewel heilige hoeren, zich aan de dienst van de Godin. Volgens Strabo telden de tempels van Aphrodite in Eryx (Sicilië) en Korinthe zeker meer dan duizend heilige hoeren[31], nog zuinigjes vergeleken met hun zesduizend zusters in Comana in Pontus in het heiligdom van de Maangodin. Deze 'tempelprostituees' hadden een hoge maatschappelijke status, genoten onderwijs en waren in politiek en wettelijk opzicht gelijk aan de man.[32] Nancy Qualls-Corbett vat het wezen van de hiërodule kernachtig samen:

> *In de tempel van de liefde was het belangrijkste offer van de heilige hoer aan de godin haar verwelkoming van de vreemdeling, van wie men dacht dat hij de gezant van de goden of zelfs de god in de gedaante van een mens was. Als ze maagd was, wijdde hij haar in in de geheimen van de vrouwelijke seksualiteit onder de bescherming van de godin.*
>
> *Aangezien de vreemdeling niet de man was met wie ze in het huwelijk zou treden, kon ze zonder voorbehoud, zorgen over zekerheid of sociale acceptatie aan de ceremonie deelnemen. Bij de vreemdeling werd haar aangeboren vrouwelijke natuur om liefde te geven, te ontvangen en te herbergen in haar wakker gemaakt. De heilige hoer bood hem het opnieuw aanwakkeren van de goddelijke levensvonk, een volledig en compleet gevoel van welbevinden, dat misschien wel pijnlijk afwezig was in de wereld buiten de tempel. Gemeenschap met haar betekende een vernieuwing via het mysterie van de seksualiteit, dat vergelijkbaar was met het mysterie van religieuze leringen. Het vlees en de geest werden verenigd en ondersteunden elkaar*.[33]

Zo'n vereniging van vlees en geest vinden we ook in een van de oudsten mythen der mensheid, het Gilgmesj-epos. Een tempelpriesteres van de godin Inanna wordt opgedragen om de wildeman Enkidoe te civiliseren. Samen met een jager trekt ze de wildernis in. De jager wijst Enkidoe aan:

> *Dat is hem, Sjamchat[34], ontbloot je borsten,*
> *doe je benen wijd, opdat hij je neme.*
> *Aarzel niet, neem zijn ademstoten tot je.*

Zodra hij je ziet, zal hij naar je toe komen.
Doe je kleed uit, zodat hij je kan dekken.
Doe met hem, de woesteling, het werk van een vrouw.
Het wild waarmee hij opgroeide in de steppe zal hem ontrouw worden,
terwijl zijn liefdesspel als een fluistering over je heen gaat.[35]

De priesteres wijdt Enkidoe in een liefdesspel van zes dagen en zeven nachten in en maakt hem tot mens. Zo kan de herboren Enkidoe de metgezel van koning Gilgamesj worden.

<u>Maagdelijkheid</u>

In de oudheid was het lange tijd gebruik om de maagdelijkheid van jonge vrouwen te offeren aan een mannelijke god, althans zijn lid. Schubart stelt dat kuisheid voor de dionysische vrouw de diepste schande was:

Daarom werd zij aan de liefdesgoden geofferd. Zij gaven zich in de tempel òf aan de een priester òf aan de eerste de beste die haar van haar verwenste maagdelijkheid verloste. Soms ook werd ze ontmaagd door het lid van een godsbeeld, waarbij de gelovigen belangstellend toekeken.[36]

Nog in de vijfde eeuw na Chr. was dat laatste gebruik in zwang. Zo schrijft Augustinus:

Priapus[37] *is er immers ook bij, die overmatige mannelijke god! Werd de jonggehuwde vrouw niet verplicht om op zijn kolossaal en walgelijk geslachtslid te gaan zitten, volgens de hoogst eerbare en diep godsdienstige zede van de matrones?*[38]

Maagdensteen Volubilis, Marokko

Er is echter ook een kuise versie van de *hieros gamos*: vereniging met het goddelijke door het afzweren van seks. Binnen het christendom heeft zich dat vanaf de tweede eeuw als een ideaal ontwikkeld. Maar de wortels ervan liggen verder terug in de oudheid. Bekend zijn de mysteriën van Kybele, waarover straks meer, waar de priesters zich castreerden. In zijn roman *De Gouden Ezel* (of: *Metamorphosen*) uit de 2e eeuw na Chr. voert Apuleius een broederschap op van rondtrekkende ontmande priesters, in dienst van een Aziatische moedergodin. De ontmanning, al dan niet als offer aan de vruchtbaarheid, komen we in de cultuurgeschiedenis herhaaldelijk tegen.

In de tempeldienst vond allengs een overgang plaats; van de vervlechting van erotiek met spiritualiteit - in de vorm van een praktische *hieros gamos* – naar juist een loskoppeling van deze twee elementen. Dit geschiedde door afstand te nemen van het erotische karakter en de vereniging met de godheid gestalte te gaan geven door kuisheid. Een beroemd voorbeeld daarvan zijn de Vestaalse maagden, priesteressen van de godin Vesta. In haar tempel werd het heilige vuur, symbool van het eeuwig voortbestaan van de staat, bewaakt door tempelmaagden. Dat waren meisjes uit adellijke families in Rome die op nog jonge leeftijd werden uitgezocht door de pontifex maximus (de opperpriester). Bij intrede was er een huwelijksceremonie waarin het meisje in een wit bruidskleed werd getooid.
Als een Vestaalse maagd haar maagdelijkheid verloor werd ze levend begraven of van de Tarpeïsche rots geduwd. Haar minnaar werd dood gegeseld. Het werd keizer Nero dan ook zwaar aangerekend dat hij, naast zijn relaties met vrijgeboren jongens en zijn affaires met gehuwde vrouwen, zich ook nog eens vergreep aan de Vestaalse maagd Rubria.[39] De Vestaalse maagden stonden in hoog aanzien. In het theater en bij de gladiatorenspelen hadden zij speciale zitplaatsen en ze konden zelfs veroordeelde misdadigers gratie verlenen. Ook werden allerlei belangrijke documenten en testamenten bij de Vestaalse maagden in bewaring gegeven.

De Israëlieten kenden hoogstwaarschijnlijk ook het verschijnsel tempelmaagd. In het apocriefe *Voor-evangelie van Jacobus* wordt verteld dat Joachim en Anna op hoge leeftijd een kind krijgen.[40] Ze noemen haar Maria en dragen haar in dankbaarheid op aan de tempel.
Maria is maagd. En binnen het christendom wordt ze steeds meer opgewaardeerd tot de status van godin. Jezus is in de theologie van de derde eeuw tot God geworden. Hij is de hemelse bruidegom. Alle gelegenheid voor christelijke varianten van de *hieros gamos*; maar wel een kuise.

In de christelijke mystiek van de Middeleeuwen is het hoogste ideaal van de mystica om bruid van Christus te worden.

> *De bruidsmystiek heeft zijn klassieke expressie gevonden in het werk van Teresa van Avila en Johannes van het Kruis die het geestelijk huwelijk, voorafgegaan door de geestelijke verloving, zagen als een hoogtepunt van de mystieke weg naar eenheid met God. Maar vooral in de vrouwenmystiek van de 13e en 14e eeuw is de bruidsmystiek tot veelzijdige ontplooiing gekomen in intrigerende en soms ook bizarre vormen. Daarin stonden thema's centraal als 'de bruid van Christus worden', 'de hartenruil', 'de hemelse dans', de dood als 'consummatie van het geestelijk huwelijk', 'het ziek zijn van liefde' en vele andere termen die een hartstochtelijke liefdesbeleving in de relatie met Christus tot uitdrukking brachten*.[41]

In die bruidsmystiek zit overigens vaak ook een heftig erotisch element vervat. Zoals bij Beatrijs van Nazareth (1200-1268). In haar levensbeschrijving[42] wordt beschreven hoe ze zich verenigt met Jezus:

Nauwelijks was haar gebed beëindigd of haar geest raakte in vervoering. Ze zag de allerzoetste Bruidegom van haar ziel, de Heer Jezus, op het altaar staan. Met onuitsprekelijk verlangen strekte hij zijn uitgespreide armen uit om haar te ontvangen. En met zijn liefdesband, die alle menselijke voorstellingskracht overtreft, trok hij haar zo krachtig aan dat ze nauwelijks het gewone tijdstip van de communie kon afwachten. Haar hart ontsloot zich, haar aderen zetten uit, en alsof ze uitzinnig werd van onstuimig verlangen gaf ze met deze toch wel wonderlijke reactie uiting aan haar hunkering naar het heilzame ontvangen van het Lichaam des Heren. Nadat ze reeds gesterkt was door zijn zeer heilzaam sacrament werd ze plotseling gewaar hoe heel haar ziel, die leeft in alle delen van het lichaam, door een heerlijke omhelzing van zijn Godheid zo krachtig omarmd werd, dat ze het gevoel had alsof haar broos lichaam in al zijn ledematen samengedrukt werd door deze zeer intense liefkozing. In de eenheid van deze zoete omhelzing drukte de Heer het hart van zijn uitverkorene aan zijn hart en haar geest nam hij helemaal op in zichzelf.[43]

Ook Mechtild van Maagdenburg (ca. 1207 – ca. 1282/1294) verenigt zich in haar minnemystiek met Christus als zij hem aanroept:

O gij vloeiende God in uw minne!
O gij brandende God in uw verlangen!
O gij versmeltende God in de vereniging met uw beminde!
O gij rustende God aan mijn borst![44]

Vaak is de seksueel gekleurde mystieke ervaring verbonden met de pijn en het lijden van de gekruisigde Jezus, zoals bij Angela van Foligno (1248 – 1309). In gebed verzonken aanschouwt ze Christus aan het kruis, die haar uitnodigt haar gezicht in zijn zijdewonde te drukken. In haar visioen dringt ze binnen in de zijde van de gekruisigde en wordt door het drinken van zijn bloed gereinigd.[45]

Christelijke kerkvaders en mystici vatten de vaak krasse seksuele symboliek op als een metafoor voor de kuise liefde tussen de ziel van de gelovige en de bruidegom Christus. Dat laat zich overdadig zien in de vele aanhalingen van christelijke schrijvers uit het oud-testamentische *Hooglied* (*Canticum canticorum Salomonis*). Onderzoeker Theophile Meek heeft redelijk overtuigend aangetoond dat het Hooglied ontstaan is uit een weergave van de *hieros gamos*, de heilige bruiloft.[46] Trouwens, het Hooglied van Salomo is niet het enige Hooglied. Dezelfde symboliek vinden we bijvoorbeeld in het *Hooglied van meester Jacob*:

De hoer hoorde van verre de berichten over hem,
terwijl ze in de straten zondigde met afgoden en hun beelden
en de lichtekooi uithing.
Ze had hem lief
en verlangde naar hem toen hij ver weg was
en smeekte hem haar in zijn bruidsvertrek toe te laten.

Laat de zeer gewenste bruidegom me kussen:
met de kussen van zijn mond zal ik gezegend zijn.
Van verre heb ik van hem gehoord:
moge ik hem van dichtbij zien
en moge ik mijn lippen op de zijne leggen
en verrukt zijn door hem met mijn ogen te zien.[47]

Gnostische *hieros gamos*

Het moet een bont gezicht zijn geweest in het Palestina van de eerste eeuw. Een charismatisch prediker met een bloedmooie vrouw, rondtrekkend in een huifkar. De vrouw was een zekere Helena. Ze was door haar man losgekocht uit een bordeel in de bruisende havenstad Tyrus. Zij zou de reïncarnatie zijn van de Griekse Helena, om wie de Trojaanse oorlog werd gevoerd. Maar, lezen we in de gnostische teksten, op een dieper niveau was ze de Almoeder, uit wie alles ontstaan is. En haar man was de 'Kracht van God'. Hij heette Simon en werd om zijn magische krachten Simon de Tovenaar genoemd.[48] Hij was een charismatisch prediker en schrijver van een bijzonder werk: *Het boek van de grote openbaring*. De kerngedachte daarin is dat er aan de basis van alles een onbegrensde kracht ligt, één in (en met) alles. Het is het absolute Zijn dat zich bewust wordt van zichzelf. Het bewust-Zijn 'brengt zichzelf uit zichzelf naar buiten, waarbij het zijn eigen gedachten aan zichzelf openbaar maakt'.[49] Het begin van de kosmische cyclus. Simon en Helena zijn als prototypen verbonden in een *hieros gamos*.

In de gnostiek staat de *hieros gamos*, als symbool van de twee-eenheid, centraal. Alles is één, maar dat Ene manifesteert zich in een veelvuldigheid. Door de afzonderlijke delen te leren kennen kan men iets gaan begrijpen van het mysterie en zicht krijgen op de oorspronkelijke eenheid. Voor dat doel wordt vaak de verbeeldende mythe gebruikt. 'De gnostische beweging wordt beschouwd als een van de belangrijkste oorzaken van het herstel van de kracht van de mythe in de klassieke wereld' schrijft Peter Brown terecht.[50]
In de gnostiek en de hermetica wordt vrijwel altijd uitgegaan van een Eenheid die, onder verschillende namen, aan het begin van alles staat. Want een mannelijke of een vrouwelijke god is een menselijke projectie, stelt de schrijver van het gnostische *Evangelie van Filippus*.[51]
Uit de eenheid, uit Geest, vloeit de levensstroom, de pneuma (adem), waar alles uit gevormd is. In de gnostiek ontvouwt die stroom zich in twee geestelijke aspecten, God-de-Moeder en God-de-Vader, vaak 'stilte' (horizontaal) en 'diepte' (verticaal) genoemd, ook aangeduid met *Anthropo*s, (hemelse) Mens, en *Sophia* (Wijsheid). Het is de eerste *hieros gamos* in de scheppingsgeschiedenis van de gnostici en er volgen nog vele.

Een der schoonste weergaven van een *hieros gamos* is te lezen in een overlevering van het klassieke hermetische geschrift *Corpus Hermeticum*. Daar wordt Anthropos (Hemelse Mens) verliefd op Physis (Natuur):

En hij (Anthropos, de zoon van God) die alle macht had over de wereld van de stervelingen en de redeloze dieren, boog zich voorover door het samenstel der sferen, brak door het hemelgewelf heen en toonde aan de lagergelegen natuur de schone gestalte van God. En toen zij (Physis, Natuur) zag, dat hij onuitsprekelijk schoon was... en de gestalte van God bezat, glimlachte zij van begeerte, daar zij het spiegelbeeld van de allerschoonste gestalte van de Mens (Anthropos) in het water en zijn schaduw op het land zag. Toen hij nu in het water zag, dat zij een gestalte had die met die van hemzelf overeen kwam, werd hij verliefd en wilde op die plaats wonen. Wens en realisering vielen samen, en hij verbleef in de redeloze vorm. De natuur (Physis), van haar kant, ontving haar geliefde en omvatte hem geheel en zij verenigden zich, want zij waren minnaars.[52]

Hemel en aarde huwen met elkaar. Een der mooiste liefdesgeschiedenissen aller tijden. Een *coniunctio oppositorum*, vereniging der (schijnbare) tegendelen. Een *hieros gamos* optima forma.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

[1] Naast de inleiding zijn er ook enkele andere gedeelten overgenomen uit “Vrijen met God”, Walburg Pers Zutphen 2015.
[2] De Franse historicus Fernand Braudel introduceerde de termen *longue durée* en *court durée* als onderliggende structuren van onze geschiedenis (‘Histoire et sciences sociales, la longue durée’, in *Annales E.S.C.* (okt.-dec. 1958) 725-754). Hij toont overtuigend aan dat structuren vaak honderden jaren doorwerken in wat wij noemen het karakter van een volk of een land met haar cultuur. Wat wij als indringende gebeurtenissen in ons tijdige bestaan ervaren, blijkt vaak minder revolutionair als het afgezet wordt op een ‘lange lijn’(longue durée). Zie ook Fernand Braudel, *De Middellandse Zee. Het landschap en de mens*.
[3] Een genre dat in de moderne literatuur en cinematografie nogal populair is (denk bijvoorbeeld aan *De Da Vinci Code* en *Eyes wide shut*).
[4] Vrij naar Robert Graves, *Griekse mythen*, Houten 1990, p.88.
[5] In de Egyptische enneade van Heliopolis is het juist andersom: Nut de hemelgodin buigt zich over Geb, de aarde; zij brengen Isis en Osiris voort. In *Poimandres*, het eerste libellum uit het Corpus Hermeticum (I.14) wordt Anthropos (Gods zoon) verliefd op Physis (Natuur).
[6] Vooral die van godinnen van de liefde als Inanna, Isjtar en Aphrodite.
[7] Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, II, 36, 2.
[8] Selinunte, Sicilië (bewaard in het Archeologisch Museum te Palermo).
[9] Homerus, Ilias (XIV 346-351) in de vertaling van Onno Damsté.
[10] Zie onder meer Becking en Dijkstra (red.), *Eén God alleen...? Over monotheïsme in Oud-Israël en de verering van de godin Asjera*, Kampen 1998.
[11] Wel olympische hoofdgod, maar niet de eerste god. Zeus was een afstammeling van Gaia en Oeranos via hun zoon Kronos (of: Chronos), de vader van Zeus.
[12] Pan is aanvankelijk een lokale herdersgod, de ‘goddelijke bok’ en bevruchter van de kudden. In die gedaante wordt hij later in het christendom het symbool van de duivel.

[13] In *Metamorphosen* (of: *De gouden Ezel*) van Apuleius. Zie ook J.Slavenburg, *Liefde en inwijding*, Deventer 2008.
[14] De draak staat voor een (archetypisch) monster, een gevleugelde slang. In de psycho-analyse is de draak het 'monster' in jezelf dat verslagen dient te worden. Oude bronnen zien de draak vaak als metafoor voor de moordlustige godin. Voor de mythosofe Lisette Thooft (*De onverzadigbare vrouw [en de afwezige man]; een nieuwe visie op de verhouding tussen mannen en vrouwen*, Amsterdam 2011, 4e druk) staat de draak in mythen voor de agressieve vrouw.
[15] Het gezegde 'van een bruiloft komt een bruiloft' is hier wel op zijn plaats: op deze bruiloft wordt de godin Demeter verliefd op Iasios en zonderen de twee zich op het bruiloftsfeest af om samen de liefde te bedrijven 'op en driemaal omgeploegd land'.
[16] Dionysos verenigt zich op Naxos met Ariadne.
[17] Hij wordt in een vlaag van waanzin door zijn bachante moeder vermoord.
[18] Ovidius, *Metamorphoses* IV.569.
[19] Volgens Ovidius (zie vorige noot). Veel Griekse teksten laten de bevrijdende metamorfose plaats vinden op last van Ares (Robert Graves, *Griekse Mythen*, p.195).
[20] Ovidius, *Metamorphoses* IV.600.
[21] Mircea Eliade, *Het heilige en het dagelijks bestaan*, Amsterdam 2006, p. 61.
[22] Johann Jakob Bachofen, *Die Sage von Tanaquil; eine Untersuchung über den Orientalismus in Rom und Italien*, Heidelberg 1870, pp. 50-54.
[23] Schubart, *Erotiek en religie*, Amsterdam 1980, pp.11-13.
[24] Herodotus vermeldt zo'n heiligdom in Babylon waar in de tempel op de top van de ziggoerat een groot opgemaakt bed staat (*Historiën* 1.181).
[25] Ook Strabo refereert aan dit ritueel (Geographica XI.14.16).
[26] Frazer geeft een andere versie (*The Golden Bough*, Londen 1922, Nederlandse vertaling *De gouden tak*, Amsterdam 2002 (4e druk), p.361).
[27] Mircea Eliade, *Het heilige en het dagelijks bestaan*, p. 95.
[28] Bijvoorbeeld in Deuteronomium 23.18.
[29] Zie Frazer, *De gouden tak*, p.421.
[30] Broekema (*Inanna, meesteres van hemel en aarde. Geschiedenis van een Sumerische godin*, Leeuwarden 2013) vermeldt ishtaritu, harimtu en kulmasitu (p.415).
[31] Strabo 8.6.20.
[32] Nancy Qualls-Corbett, *De Heilige Hoer*, Utrecht/Antwerpen 1994, p.41.
[33] Idem, p. 44.
[34] Sjamchat, 'dochter' van Isjtar, een tempelprostituee.
[35] *Het Gilgamesj-epos* I 169-176, in de vertaling van Theo de Feyter, Amsterdam 2011, p.50.
[36] Schubart, *Erotiek en religie*, p.13.
[37] Priapus is een Romeinse vruchtbaarheidsgod, meestal afgebeeld met een gigantische fallus.
[38] Augustinus, *De civitate Dei*, VI.9. Zie ook Arnobius, *Adversus nationes* 4.7 en Lactantius, die beschrijft dat bruiden ontmaagd worden door op de fallus van het godsbeeld plaats te nemen (*De falsa religione*, 1).
[39] Suetonius, *Keizers van Rome*, (vertaling D. den Hengst), pp.242-243.
[40] Zie J.Slavenburg (red.), *Het Grote Boek der Apokriefen*, Deventer 2009, pp. 178-188.
[41] Kick Bras, 'Bruidsmystiek' in *Encyclopedie van de Mystiek*, Kampen/Tielt 2003, p.929.
[42] *Vita Beatricis*.
[43] Uit de Vita Beatricis, in Herman W.J.Vekeman, *Hoezeer heeft God mij bemind,* Kampen/Averbode 1993*,* p.126.
[44] Mechtild van Maagdenburg, *Het vloeiend licht der Godheid*, in Johannes Thiele, p.66.
[45] Ulrich Köpf, 'Angela van Foligno' in Johannes Thiele (red.), *De minne is al*, 's Gravenhage 1990, 112-121, p.117.
[46] T.Meek bij S.N.Kramer, *The Sacred Marriage Rite; Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Power*, Bloomington 1969, p.89 ev.
[47] Hooglied van meester Jacob, in *Het Grote Boek der Apokriefen*, p.746.
[48] Zie J.Slavenburg, *De verloren erfenis*, Deventer 1993, p.63-67.
[49] Hippolytus van Rome, *Refutatio omnium haeresium* 6.18.6.
[50] Peter Brown, *Lichaam en maatschappij. Man, vrouw en seksuele onthouding in het vroege christendom, 50 na C.-450 na C.*, Amsterdam 1990, p.84. Zie ook A.G.Strousma, *Another Seed: Studies in the Gnostic Mythology*, Leiden 1994.
[51] *God schiep de mens en de mensen schiepen zich een god. Zo gaat het in de wereld: de mensen scheppen zich goden en vereren hun scheppingen. Waarlijk! (Zo) zouden de goden de mensen moeten vereren!* (opgenomen in *De Nag Hammadi-geschriften*, p.343, § 68).
[52] *Corpus Hermeticum* I.14, in de vertaling van Roelof van den Broek, *Corpus Hermeticum*, Amsterdam 1990.

De Grote Godin

Lange tijd heeft men gedacht dat de godin een afgeleide van een of meer goden was (moeder, echtgenote, dochter, minnares, etc.). Want de prehistorische jagersman zou een hemels equivalent in de gedaante van een dominante mannelijke god aanbeden hebben. De archeologie van de laatste decennia laat ons een heel ander beeld zien. Niet een god, maar de godin voerde de absolute boventoon. Er zijn, zowel in Europa als in Azië, overstelpend veel beeldjes gevonden van vrouwenfiguren. Maar waren dat wel godinnen?

Museum Damascus

Veel onderzoekers wijzen op het feit dat de gevonden beeldjes veelal de (vrouwelijke) vruchtbaarheid op vaak geprononceerde wijze uitbeelden; grote borsten, dikke buiken, omvangrijke billen en vaak uitvergrote vulva's. Er is zeker een duidelijke correlatie tussen de vooraanstaande plaats die de vruchtbaarheid in oude culturen innam en de uitbeelding daarvan in de diverse vrouwenbeeldjes.[1]
De oudste afbeeldingen van mensen waren afbeeldingen van vrouwen, ten onrechte vaak Venus-beeldjes genoemd. Een paar belangrijke vondsten:
De *Venus van Berekhat Ram*, gevonden op de Golanhoogten, 3,5 cm lang, tussen de 230.000 jaar en 800.000 jaar oud; de *Venus van Tan-Tan,* ontdekt langs de Draâ (de langste rivier van Marokko), 6 cm lang en de ouderdom ligt tussen 300.000 en 500.000 jaar. Sporen op het beeldje tonen aan dat het met rode oker was gekleurd, een kleur die veel gebruikt werd in de prehistorie; in Çatal Hüyük in Anatolië zijn eveneens een groot aantal dergelijke beeldjes opgegraven, waaronder een wat grotere afbeelding van een tronende moedergodin; de *Venus van Willendorf*, gevonden aan de Donau-oever, 11,1 cm groot, gedateerd tussen 24.000 en 22.000 v.Chr., gekleurd met rode oker;

'Venus' van Willendorf, Wenen

de *Venus van Laussel*, een naakte vrouwenfiguur met rode oker gekleurd, vastgelegd in een bas-reliëf van 45 cm. hoogte in verharde krijtrots, 20.000 jaar oud. Ze houdt een wisenthoorn in de

rechterhand, met dertien inkepingen, mogelijk een tijdsverdeling voor het aantal volle manen (menstruatiecycli) in een kalenderjaar. De linkerhand rust op de baarmoeder-streek, de bron van het leven.

'Venus' met de hoorn (Laussel, Frankrijk)

Enkele jaren terug vond men in de Schwaben-streek Hohle Fels een godinnenbeeldje uit vermoedelijk 35.000 tot 40.000 jaar terug.

'Venus' van de Hohle Fels, Schwaben

De geslachtskenmerken zijn prominent aanwezig ten teken van de vruchtbaarheid van het levenonderhoudend principe dat hier wordt tentoongesteld. Het verband tussen vruchtbaarheid en vrouwelijkheid is zelfs nog sterker aanwezig dan bij andere Venusbeelden.

Culturen die zich vestigden in de stroomgebieden van de Nijl, de Eufraat en de Tigris, de Ganges en de Indus, waren voor hun voortbestaan aangewezen op het water uit deze rivieren. Als in Egypte de Nijl in een bepaald jaar door een grote droogte stroomopwaarts niet overstroomde, kostte dat vele mensenlevens. Er werd dan geen vruchtbaar slib afgezet waarop graan en andere gewassen verbouwd konden worden. Vruchtbaarheid werd afgesmeekt in ceremoniën met magische bezweringen en door het brengen van offers. Een duidelijk voorbeeld is het graanoffer in de Griekse Demeter-cultus, die nog lange tijd nagespeeld werd in de Eleusinische mysteriën.
Vruchtbaarheid uit zich ook in het mysterie van de menselijke geboorte. Lange tijd heeft de man niet geweten dat hij op de een of andere manier deelhad aan die vruchtbaarheid. Het verband tussen coïtus en bevalling is lange tijd niet gekend, stellen vooraanstaande onderzoekers als Mircea Eliade en antropologe Margaret Mead.[2] De man kon jagen, landbouwwerktuigen ontwikkelen en vele andere dingen, maar voortbrengen, een absolute noodzaak tot overleven, daar had hij lange tijd geen idee van. Hij moet dan ook met een zeker ontzag zijn vervuld als hij

zag dat de vrouw nieuw leven kon baren. Opmerkelijk is ook dat op het moment dat de man zich bewust wordt van zijn aandeel aan die vruchtbaarheid - zonder man geen kind -, de vruchtbaarheidssymboliek verandert. Lenoir wijst erop dat de Grote Godin vaak uitgebeeld wordt met een stier (symbool voor vruchtbaarheid), zoals voorstellingen in Çatal Huyük (Anatolië) uit de 7e eeuw v.Chr.[3]

Catal Huyuk, Anatolië Turkije, ca. 6000 jaar v.Chr.

De vaak volronde moedergodin gaat het, als vruchtbaarheidssymbool, echter afleggen tegen fallus-symbolen.

Merlin Stone schrijft over het fenomeen Moedergodin in haar strijdbare boek *The Paradise Papers*:

> *Het duurde niet lang of de diverse bewijsstukken vonden hun plaats en de verbanden begonnen vorm aan te nemen. En toen begreep ik het. Astoreth, de verachte `heidense' godheid uit het Oude Testament, was (ondanks de pogingen van bijbelschrijvers om haar identiteit te versluieren door herhaaldelijk de mannelijke vorm te gebruiken) eigenlijk Astarte - de Grote Godin, zoals Zij bekend was in Kanaän, de Koningin van de Hemel van het Nabije Oosten. Deze heidense afgodvereerders uit de Bijbel hadden een vrouwelijke God aanbeden - elders bekend als Innin, Inanna, Nana, Nut, Anat, Anahita, Istar, Isis, Au Set, Ishara, Asherah, Ashtart, Attoret, Attar, en Hathor - de veelnamige Goddelijke Voor-Moeder. Voor degenen, die de Grote Godin aanbaden, wezen al die namen in diverse talen en dialecten op Haar*...[4]

Het boek van Merlin Stone vormde in de vorige eeuw mede de opmaat tot een andere manier van kijken naar de oudste mythen der mensheid. Ook Pepe Rodríguez wijst erop dat in de prehistorie vele afzonderlijke godinnen samenvielen in de ene Moedergodin. Zo rond 3000 v.Chr. komt daarin verandering. De man, betoogt hij, krijgt meer macht en maakt de vrouw aan

hem ondergeschikt. De Moedergodin wordt vervangen door afzonderlijke goden, die tenslotte in het jodendom, christendom en islam samenvallen in de opvatting dat er maar één God is, en dat is een man.[5]
De Grote Moeder verenigt in zichzelf alle belangrijke eigenschappen van het vrouwelijk geslacht. Vruchtbaarheid werd in de meeste antieke culturen aan de maan toegedicht. De oude moedergodinnen waren dan ook in veel gevallen maangodinnen. Sommige onderzoekers zien dat bevestigd door de vreemde hoorn in de hand van het godinnenbeeldje uit Laussel, dat zij als met de maan associëren.
De beeldjes uit de periode tussen dertigduizend en drieduizend jaar hebben nog een universeel - en zeker geen persoonlijk - karakter. Na die tijd krijgt de Grote Moeder een eigen vorm en verschillende namen. De Grote Moeder schept het leven en uit haar komen in veel gevallen de goden voort die zij zelf baart. Erich Neumann wijst er in *Die Grosse Mutter* op dat de overgrote meerderheid van de steentijdsculpturen vrouwenbeeldjes zijn. De enkele mannenbeeldjes zijn slecht afgewerkt en hebben geen cultische betekenis. Dat toont aan 'dat de mannelijke godheid in de religiegeschiedenis pas laat optreedt, en dat die de waarde als zoon-god secundair van de Moedergodheid verkregen heeft'.[6]
Er is een vrij algemene lijn te bespeuren in de mythische beeldvorming. In de meeste scheppingsmythen neemt bij de aanvang van de schepping een (moeder)godin een belangrijke plaats in. De godin baart een zoon, die haar echtgenoot wordt, de eerste *hieros gamos*. De mannelijke echtgenoot wordt steeds belangrijker, de godin verdwijnt naar de achtergrond of wordt eenvoudigweg 'weggeschreven'.[7] Vervolgens neemt een zoon, die voortgesproten is uit de schoot van de oermoeder het bewind over.
In Mesopotamië zien we dat de oergodin Tiamat door Marduk gedood en verscheurd wordt. Marduk is haar tot oppergod benoemde kleinzoon.
De Griekse oergodin Gaia krijgt een zoon, Oeranos, trouwt ermee, en krijgt kinderen. Uit angst voor zijn kroost verbant Oeranos deze naar de Tartarus. Een van die zonen, Kronos, ontmant zijn vader en neemt de scepter over. Maar diens jongste zoon, Zeus, staat al te dringen. Hij verslaat de Giganten en wordt de hoofdgod van de Grieken.
In Egypte gaat het wat vreedzamer. Uit de grenzeloze chaos, de oermoeder Nun, reist een heuvel op waarop Atum verschijnt. Hij neemt de macht over en is de vader van het negenvoudige geslacht, waarvan Osiris en Isis de achterkleinkinderen zijn. Jazeker, Isis, die ook weer als Grote Moeder wordt vereerd.
Letterlijk bestijgen in deze mythen de nazaten de troon en plaatsen zich op de schoot van de moeder.[8] Want als Moeder en Aardvrouwe is de Grote Moeder de 'troon op zich'.[9] Niet alleen wordt de Grote Godin vaak afgebeeld op een troon[10], haar zittende houding met al dan niet een kind op schoot is een troon zelve. Niet voor niets betekent Isis: de zittende, de troon. Maar de godin wordt van haar troon gestoten.

De volgende vraag dient zich dan aan. Is er voor de patriarchale tijd eerst een matriarchaat geweest? Dat er sprake zou zijn van zo'n matriarchaat werd in het leven geroepen door de Zwitserse onderzoeker Johann Jakob Bachofen (1815 - 1887). In 1861 schreef hij zijn omstreden

studie *Das Mutterrecht*, waarin hij op grond van uitgebreide literatuurstudie betoogde dat de geschiedenis van de mensheid een vroege periode van algemene promiscuïteit had gekend; de identiteit van de vader was niet achterhaalbaar en afstamming en vererving vond daarom in vrouwelijke lijn plaats. Dat had, volgens de Zwitser, een sterke machtspositie van de vrouw tot gevolg. Hedendaagse onderzoekers benadrukken dat er geen bewijs is voor het bestaan van een matriarchaat, waarin de vrouw politieke macht zou hebben.[11] Er moet echter wel sprake zijn geweest van een matrilineaire samenleving. Daarin dragen kinderen hun moeders naam, erven dochters het land en bezit en trouwen mannen in in de familie van de vrouw.[12] En dan zijn er ten alle tijde samenlevingen geweest waarin vrouwen met respect worden bejegend en er sprake is van een zekere (meestal beperkte opvatting van) gelijkwaardigheid.
In de feministisch getinte literatuur wordt het pseudo-matriarchaat (oftewel de matrilineaire samenleving) vaak voorgesteld als een soort paradijselijke toestand van volkomen harmonie en vrede. Ik denk dat dit beeld wat al te rooskleurig is (zie bijvoorbeeld de verhalen van Inanna en Isjtar). Het lijkt er echter wel op dat in deze beschavingen *naar buiten toe* weinig of geen agressie was. Archeologen vonden op diverse plaatsen (zoals in India en op Kreta) open structuren zonder zware vestingwerken.
In de culturen waar de Grote Godin werd vereerd, zullen vrouwen zeker een belangrijke plaats ingenomen hebben. Per slot van rekening werden uit hun midden de priesteressen gekozen en opgeleid. In de onderlinge verhoudingen zullen ook - zoals in alle tijden en alle culturen - conflicten hebben plaatsgehad met alle emoties van dien; liefde, genegenheid, haat, afgunst, naijver, agressie, etc. De mannen zullen er geen dominante rol hebben vervuld, maar ze waren noodzakelijk voor de jacht, de bescherming van het grondgebied tegen indringers, en niet te vergeten, de voortplanting.
De Grote Godin is een lang leven beschoren geweest. Zelfs in masculiene culturen met patriarchale instellingen werd nog lange tijd, naast de verering van mannelijke goden en godinnen, de Grote Moeder vereerd.

De Magna Mater

In Rome was de zogenoemde Magna Mater (Grote Moeder) zo gewenst dat de Romeinse senaat haar beeld zelf ging ophalen in het Klein-Aziatische Frygië. Wat is het geval? In 204 v.Chr. is de nood in Rome hoog. De Carthaagse veldheer Hannibal lijkt onverslaanbaar en vormt een gevaar voor de stad Rome zelf. Volgens oud gebruik worden de Sibillijnse boeken geraadpleegd. De conclusie is dat Hannibal alleen verdreven kan worden als men het beeld van Kybele, de Magna Mater, van uit haar geboortegrond Pessinus in Frygië, naar Rome overbrengt. En dus wordt het idool van Kybele, een zwarte meteoorsteen, vanuit Frygië naar Rome verscheept en daar plechtig onthuld.[13]

Kybele

Wie was die Kybele? Een Phrygische moedergodin van de vruchtbaarheid die verwantschap vertoont met de Syrische godinnen Astarte, Asjera, Artemis en Anat, waarvan de eerste twee weer pendanten zijn van de Babylonisch Ishtar. Walter Burkert schrijft dat heiligdommen van de Magna Mater hun eigen speciale geestelijken hadden. De charismatische kern daarvan bestond uit de Galli[14], die zich ter ere van hun godin gecastreerd hadden om, volgens een oude tekst, daarmee ontzag te winnen.[15]
Kybele heeft ook een partner, Attis. Een diepe maar niet bepaald gelukkige liefde, want de legende vertelt dat Kybele aan Attis de kuisheidsbelofte afnam, maar dat Attis die verbrak toen hij verliefd werd op een nimf. De woedende Kybele doodt de nimf. Attis is zo bedroefd dat hij zich onder een pijnboom ontmant en sterft. Maar, evenals Adonis, herrijst Attis. Elk voorjaar - rond 24 maart - werd de dood van de jonge god massaal beweend en vervolgens werd hij weer tot leven gewekt door de Grote Moeder. Op de *dies sanguinis* (dag van bloed) van dat festival, met opzwepende muziek en dans, ontmanden priesters en aanbidders zichzelf en hieven de bloedige organen op naar de hemel.

De dood en wederopstanding van Attis vormt een oud motief dat we ook tegenkomen bij Dumuzi/Tammuz in de Mesopotamische traditie, bij Dionysos in de Griekse mythen, Osiris in Egypte en nog vele anderen, waaronder ook Baäl.
Baäl is de geliefde van de godin Anat, een uiterst gewelddadige vruchtbaarheidsgodin. Ze werd al in de 14e eeuw voor Chr. in Ugarit vereerd als 'Meesteres van de Hemelen' en godin van de seksualiteit. Baäl wordt vermoord door zijn (half)broer Moth. Anat is in alle staten. Met een zwaard hakt ze Moth in tweeën. De beide helften roostert ze op een vuurtje, vermaalt ze vervolgens in een molen en strooit ze uit in het open veld als voer voor de vogels. De dood van Moth is het nieuwe leven van Baäl, die uit de onderwereld verrijst.[16]

Terug naar Kybele. In het jaar 204 voor Chr. werd het beeld van de Magna Mater vanuit Pessinus in Klein-Azië naar Rome overgebracht en bloeit de cultus ook in Rome op.[17]
Het is evenwel te begrijpen dat in het strakkere Romeinse klimaat dat soort bloederige cultische elementen met wantrouwen werd bekeken. In Rome kende men overigens wel de bloeddoop in het taurobolium. De ingewijden werden besprenkeld met het bloed van de stier. Ook in de

razend populaire mysteriën van Mithras werd de myste herboren door gedrenkt te worden in het bloed van een aan de godin geofferde stier.
Bleeker beschrijft Kybele als de godin van ‘de ongebreidelde bruisende natuurkrachten en van het creatieve liefdeleven. Zij was de Magna Mater, de machtige moedergodin, die haar aanhangers meevoerde in een wervelgang van de roes’.[18] Een dergelijke uitzinnigheid, stelt Bleeker, kan zich in twee verschillende richtingen ontladen; overgave aan de vreugde van de sacrale erotiek, of juist de bevrijding van het driftleven door middel van castratie.

Het vrouwelijke wordt in de loop der tijd steeds meer weggedrukt. Godinnen blijven nog lange tijd deel uitmaken van de westerse cultuur, zoals bijvoorbeeld Nehalennia, godin van de Schelde.

Nehalennia, Museum voor oudheidkunde, Leiden

Maar de definitieve omslag van godenparen naar mannelijke singelgoden volstrekt zich vanaf de vijfde eeuw in Israël, waar JHWH alleen-God wordt.[19] Dat concept wordt later overgenomen in het christendom en Islam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

[1] Zie onder meer Annine van der Meer, *The language of Ma, the primal mother*, eigen beheer 2013.
[2] Mircea Eliade, *Traité d'histoire des religions*, p.225, Margaret Mead, *Male and Female* en *Seksualiteit en temperament*, Utrecht/Antwerpen 1969. Zie ook Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, Amsterdam 2005, p.168 en Reay Tannahill, *De tweede drijfveer; geschiedenis van de seksualiteit*, Utrecht 1982, p.11.
[3] Frédéric Lenoir, *Een geschiedenis van onze goden*, Kampen 2010, p.30 e.v.
[4] Nederlandse uitgave: Merlin Stone, *Eens was God als vrouw belichaamd*, Katwijk 1979, p.34.
[5] Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren.* Riane Eisler, *De Kelk en het Zwaard*, Nijmegen 1997.
[6] Neumann, *Die Grosse Mutter*, Düsseldorf 1997, 113 druk, p.100.
[7] Zoals Asjera bij de oude joden.
[8] Neumann (*Die Grosse Mutter*, p.104) haalt Hocart aan over de Engelse troonsbestijging: "The King is made to sit on a throne which represents the womb."
[9] Neumann, *Die Grosse Mutter*, p.103.
[10] Zie bijvoorbeeld het beeld met de tronende moedergodin dat in Catal Huyuk is gevonden.
[11] Zie een overzicht van de verschillende opvattingen in het eerste hoofdstuk van Elisabeth Badinter, 'Het oorspronkelijke model van de elkaar aanvullende man en vrouw' in *De een <u>is</u> de ander*, Amsterdam 1994, 3e druk.
[12] In deze maatschappijvorm, ook wel aangeduid met de term matrilokaal, is (on)zekerheid over het vaderschap onnodig.
[13] Over deze gebeurtenis, de motieven en achtergronden zie de dissertatie van O.V.Henkel, *De komst van de Magna Mater naar Rome* (Utrecht 1979).
[14] Ovidius stelt in zijn onvoltooide *Fasti* (4.181) dat in Frygië een riviertje stroomt dat Gallus heet. Daar zouden de Galli naar genoemd zijn.
[15] Walter Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Cambridge 1987, p.36. De Griekse geschiedschrijver Herodotus verhaalt over de priesters van de moedergodinnen Astarte en Kybele die zichzelf na opzwepende dansen castreerden; als het hoogste en ultieme offer aan de vruchtbaarheid. Zeker zal daar ook de praktijk in hebben meegespeeld om het zaad, en dus de seksuele energie, - 's mensen grootste krachtbron - binnen te houden. Dat is ook terug te vinden in taoïstische leringen. De legendarische Griekse arts Hippocrates onderwees dat eveneens (vierde eeuw voor Chr.). In de late oudheid was het een wijdverbreide gedachte dat de man door middel van de zaaduitstorting een stukje geest kwijtraakte.
[16] Er is weliswaar een sterke onderlinge gelijkenis tussen al deze godinnen (en goden), maar individueel kunnen ze van aard verschillen (vaak weer overeenkomstig de geografische en culturele achtergrond).
[17] Zie O.V.Henkel, *De komst van de Magna Mater naar Rome*.
[18] C.J.Bleeker, *De moedergodin in de oudheid*, Der Haag 1960, p.123.
[19] Niet meegerekend de beperkte periode van het ééngodstelsel onder farao Echnaton in Egypte.

De Eleusinische mysteriën

Een van de meest bekende en oudste Griekse Mysteries is dat van Eleusis. In de zevende eeuw voor Christus schreef een onbekende auteur een schitterende hymne op Demeter, de godin van de landbouw. In de hymne wordt de legende van de roof van Demeters dochter, Korè (ook: Persophoné of Proserpina genaamd), verhaald. Het meisje plukt met wat vriendinnen bloemen en wordt geschaakt door Hades (Pluto), de god van de onderwereld.

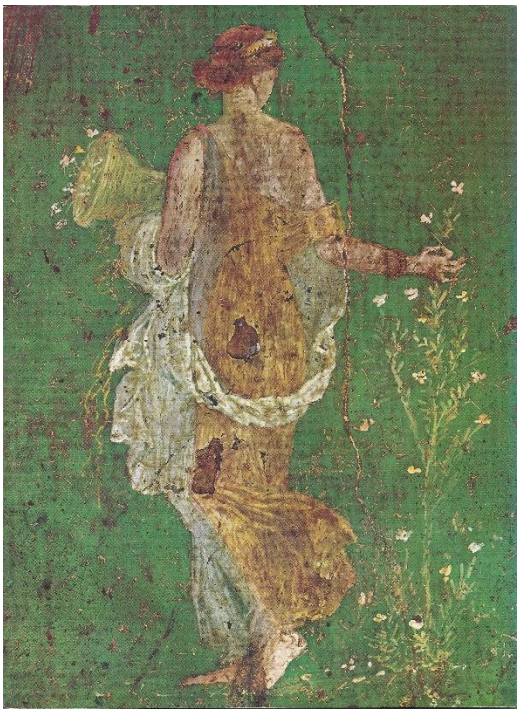
Kore (Persephone), Pompeï, museum Napels.

Demeter weet van niets en zoekt wanhopig naar haar dochter. Van Helios, de Zonnegod, verneemt ze de ware toedracht en ze is ontroostbaar. Ze breekt met de goden op de Olympus, en zwerft incognito over de aarde.

Treurende Demeter, Altes Museum, Berlijn.

Als ze vermoeid bij de Maagdenput op een steen neerzijgt, wordt ze door koningsdochters van de burcht Eleusis opgemerkt en uitgenodigd aan het hof. Na enige tijd maakt ze zich

bekend en rijst op in haar godinnen-gedaante. Er wordt voor haar een heiligdom gebouwd waar de godin haar intrek neemt.

> *'Ikzelf zal daar mijn eredienst stichten, zodat jullie me genadig kunnen stemmen door vroom mysteriën te vieren'* (vertaling H.Verbruggen, *Homerische hymnen*, Amsterdam 1995, p.22).

Demeter blijft echter ontroostbaar en in haar smart verdort de aarde. De goden proberen haar te overreden weer vruchtbaarheid te schenken. Zij blijft weigeren. Uiteindelijk wordt er een oplossing gevonden. Korè mag acht (zomer)maanden boven de aarde bij haar moeder verblijven.

Demeter verenigd met haar dochter (Britisch museum, Londen)

De vier wintermaanden echter moet ze haar plaats als gemalin van Hades in de Onderwereld innemen. Met dit compromis valt te leven en Demeter schenkt uit blijdschap haar vruchtbare gewassen weer in overvloed aan de aarde.

> *Heel de wijde aarde raakt beladen met bloesems en bloemen. De godin zelf ging de rechtsprekende vorsten... de voltrekking van de heilige riten aanleren en ze onderwees hen in de mooie mysteriën, de verheven riten, die men niet mag schenden, doorgronden, openbaren: het ontzag voor de twee godinnen (Demeter en Korè) is zo groot dat men geen woord meer kan uitbrengen.*
> *Zalig de mens op aarde, die deze mysteriën aanschouwd heeft! Maar wie niet ingewijd is in de geheimen, wie er niet aan deelneemt, krijgt niet eenzelfde lot, ook niet in het nevelige duister van de dood.*
> (Vertaling H.Verbruggen, *Homerische hymnen*, p.27)

In dezelfde tijd dat bovenbeschreven hymne ontstond, werd Eleusis ingelijfd bij de stad Athene. In die stad vonden ook de Kleine Mysteriën plaats, die een inleiding vormden op de Grote Mysteriën in Eleusis zelf. Over deze Kleine Mysteriën, die in de maand februari werden gehouden, is niet zo veel bekend. Ze waren toegankelijk voor kinderen en vreemdelingen ('barbaren'), in tegenstelling tot de Grote Mysteriën in Eulusis. De Kleine Mysteriën bestonden voornamelijk uit offer- en reinigingsplechtigheden. Clemens van Alexandrië spreekt over verstrekte leringen ter voorbereiding van de Grote Mysteriën (*Stromata* 5.11). Over de Grote Mysteriën weten we iets meer. Deze begonnen omstreeks 5 september met het vertrek uit Athene van uitverkoren jongelingen naar Eleusis. Daar werden de heilige voorwerpen plechtig op een open wagen geplaatst en de volgende dag ceremonieel naar Athene gebracht. Daar werden ze tijdelijk bijgezet in het Eleusinion (onder de Atheense Akropolis gelegen). De heilige gebruiken en symbolen waren het eigendom van twee geslachten, de Eumolpiden (mooi-zingenden) en de Keryken (herauten). Uit de Eumolpiden

werd de hierophant (letterlijk: >toont het heilige=) gekozen als hoofd van de priesterschap. Hij droeg lang haar en een mirtenkrans en was begiftigd met een mooie stem. Uit de Keryken werd de aan de hierophant gelijkwaardige dadouch (fakkelhouder) aangewezen. Ook waren er vrouwelijke hierophanten in dienst van Demeter en van Kore. Zij stonden in rang gelijk aan de mannelijke priesters.
De dag na de tijdelijke bijzetting van de heilige voorwerpen verzamelden de inwijdingskandidaten zich bij een van de Atheense poorten. Het gebruikelijke rumoer verstomde terstond bij de plechtige nadering van de hierophant, de dadouch, de opperpriesteressen en andere priesters. Een ieder die 'onrein van handen' of van 'onverstaanbare tong' was, of die zich schuldig had gemaakt aan heiligschennis werd dringend verzocht het terrein te verlaten. Daarna volgden er formaliteiten: de deelnemers moesten bewijzen dat zij de Kleine Mysteriën doorlopen hadden en de verschuldigde gelden hadden afgedragen. Voorts dienden zij plechtig te beloven de geheimen der inwijdingen te bewaren en zich tijdens de duur der inwijding te onthouden van bepaalde spijzen als bonen, granaatappels en ook vis. Ook moesten zij beloven in die periode geen seks te hebben.
De dag daarop begaven de mysten zich naar zee, waar ze met een biggetje (symbool voor reiniging en opstanding in een 'nieuw leven') onder de arm het water indoken. In de middag vonden er dan offerplechtigheden ter ere van Demeter plaats in het Eleusinion. Deze ceremonie werd opvallend genoeg het *soterion* genoemd (*soter* = redder, later ook titel voor Christus).
Dat de Eleusinische mysteriën (later) ook raakvlakken hadden met andere heilige mysteriën is onder meer duidelijk door de bloemenoffers die de dag daarop gebracht werden aan Dionysus, die ook zijn eigen Dionysische mysteriën kende. Dionysus stond bij de Grieken onder meer voor wedergeboorte, omdat hij ook ooit afgedaald was in de onderwereld en daar weer schitterend uit tevoorschijn was gekomen.
Op de avond van dezelfde dag hielden de mysten een wake ter ere van Asclepius. Ook de dag daarop stond in het teken van Asclepius. Beelden van Demeter en Korè worden naar de tempel van Asclepius vervoerd.
Tijdens deze Epidauriën waren er diverse ceremoniën en konden laatkomers via een verkorte 'inburgeringscursus' alsnog deelnemen aan de Grote Mysteriën van Eleusis.
De dag na de plechtigheden rond Asclepius vertrok het gezelschap in een processie naar Eleusis. Over deze twintig kilometer tellende tocht over de 'heilige weg' werd een dag gedaan. De stoet werd voorafgegaan door dragers van een beeld van Iacchus, een godheid die vereenzelvigd werd met Dionysus, hier voorgesteld als kind met een mirtenkrans om het hoofd en een fakkel in de hand. Onderweg werden kapellen aangedaan en offeranden gebracht in tempels. Er werd gezongen en gedanst en bij een van die plechtigheden kregen de mysten, als teken van reiniging, om de rechterarm en linkervoet een roodgele band ombonden.
De aankomst 's avonds in Eleusis moet feeërieк zijn geweest. De heilige gebouwen waren prachtig verlicht als de fakkeldragende processie (Demeter had op haar wanhopige zoektocht ook een fakkel gedragen) naderde. Alleen de priesters betraden het heilige terrein; de mysten begaven zich naar hun slaapplaatsen buiten het heiligdom.
De daarop volgende dagen voltrok de inwijding zich in verschillende fasen. Er vonden plechtige offeranden aan de goden plaats, speciaal aan Demeter. Deze bestonden vaak uit

koren, gerst en koeken van graan. Ook werd er met brandende toortsen een zoektocht naar Korè nagespeeld, waarbij de heilige plaatsen werden aangedaan: de Maagdenput waar ooit (volgens de hymne) koningsdochters de treurende Demeter liefdevol hadden opgenomen en ook de Droeve Steen waar Demeter op had zitten treuren om het verlies van haar dochter. Tevens vond er een aanschouwing van de heilige symbolen plaats. Deze voorwerpen stonden opgesteld in een donker vertrek, dat voor die gelegenheid uitgelicht was. Het vertrek was niet toegankelijk voor de mysten, alleen voor de opperpriester. Het was het Heilige der Heilige van het Telesterion, het paleis van de inwijdingen (waarvan de brokstukken nog steeds te zien zijn).
En dan waren er sacrale dansen, klaagzangen en een rituele dronk van de kykeon, een mengsel van water en gerst dat door Demeter als eerste in Eleusis gedronken zou zijn. Vervolgens werd er uit een cilindervormige korf, de cista, die naast koeken, zout en vruchten een beeldje van de moedergodin of van haar vulva bevatte, dit laatste vruchtbaarheidssymbool genomen en de formule uitgesproken: ‘Ik heb gevast, ik heb de kykeon gedronken, ik heb uit de cista genomen, mijn werk gedaan, daarna in de mand gelegd en vervolgens weer in de cista’ (Clemens van Alexandrië, *Stromata* 5.11).
Bij een andere plechtigheid aanschouwden de inwijdelingen een korenhalm onder de uitroep: ‘In de stilte wordt het zaad van de wijsheid gewonnen’.
Het is welhaast zeker dat ook de mythe van Demeter, zoals weergegeven in de hymne aan haar, tijdens de mysteriespelen werd nagebootst.

De laatste fase van inwijding, de *epopteia* (aanschouwing), mocht alleen ondergaan worden door neofieten die minstens een jaar eerder de Grote Mysteriën hadden gevolgd. Degenen die voor de eerste keer aan de Grote Mysteriën deelnamen, moesten nu het terrein verlaten. Zij konden of huiswaarts keren, of de tijd elders doorbrengen om de dag daarop bij de afsluitende festiviteiten aanwezig te kunnen zijn. Die afsluitende spelen bestonden onder meer uit worstelen, toneel, muziek, paardenrennen en meer van dergelijke in de oudheid gebruikelijke activiteiten.In het Telesterion werden intussen voor de hoogste ingewijden mysteriespelen opgevoerd. In het halfduister speelden priesteracteurs goden en godinnen, maar ook vreesaanjagende monsters. Het hoogtepunt van het mysterie bestond uit een nabootsing door de hierophant en hogepriesteres van de *hieros gamos*, de heilige bruiloft. Daarna werd het ‘Eleusinische vuur’ ontstoken en het mysterie van de (weder)geboorte uitgebeeld onder de uitroep: ‘Brimo (de Sterke) heeft Brimos (de sterke) gebaard’. Sommige schrijvers vermelden dat de ten tonele gevoerde boreling, de mytische gestalte Zagreus, het kind met de stierenkop, voorstelde. Deze Zagreus zou door de Titanen verscheurd zijn, maar wedergeboren zijn in Dionysus.
Ook een ander symbool voor de wedergeboorte, de slang, werd tijdens de plechtigheden door de neofieten gestreeld. Op afbeeldingen is te zien dat slangen alom aanwezig zijn, zelfs op de schoot van Demeter.
De laatste bevrijdende beproeving moet hebben bestaan uit een geblinddoekte dwaaltocht door een donker labyrint en waarin voor het geestesoog vreeswekkende gestalten verschenen. Er weerklonken angstaanjagend geluiden die door merg en been gingen. Maar dan, plotseling, was er volop licht. Een heldere lichte ruimte was ingericht als een nabootsing van de Elyseese velden, vol lieflijkheid en schone gezangen.

Tot slot werden de mysteriën voor alle deelnemers, ook die niet aan de Epopteia deel hadden genomen, plechtig afgesloten met een waterplenging, een vruchtbaarheids-ritueel: ‘dat alles in overvloed voortgebracht moge worden. In de stilte wordt het zaad der wijsheid gewonnen’.

Literatuur:

Goblet d’Alviella, *Eleusinia; de mysteriën van Eleusis*, Schors, Amsterdam z.j.
Demeter and Persephone in Ancient Corinth, Princeton, New Jersey 1987.
Karl Kerényi, *Eleusis*, Den Haag 1960.
Walter Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Cambridge 1987.
Marvin W.Meyer (ed.), *The Ancient Mysteries*, Philadelphia 1999.
K.H.E. de Jong, *Oosters-Hellenistische Mysteriën*, Den Haag 1949.
K.H.E. de Jong, *De Grieksche Mysterën*, Den Haag 1943.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Het verhaal van Lilith[1]

In de Bijbel komen we slechts op één plaats Lilith tegen, redelijk terloops bij Jesaja.[2] Maar in de zogenaamde Babylonische Talmoed[3] treffen we haar herhaalde malen aan. Haar bestaan wordt in die tijd als zo algemeen bekend verondersteld dat er in de Talmoed verder niet wordt ingegaan op haar achtergronden. Ze wordt daar voorgesteld als een beruchte nachtdemon met lang haar en vleugels.[4] En er wordt voor haar verschijning gewaarschuwd:

> *Men mag niet alleen slapen in een huis, want wie in een huis alleen slaapt wordt door Lilith overvallen*.[5]

Lilith verschijnt ook onder andere namen, soms als soortnaam voor nachtdemonen. Voor een met Lilith verwante demon, Agrat, geldt de waarschuwing:

> *Ga in de nachten van woensdag en sabbat niet (alleen) uit, omdat dan Agrat, de dochter van Machlat met 18 myriaden wurgengelen rondspookt*...[6]

In het *Testament van Salomo*, een apocriefe tekst uit de derde of vierde eeuw, schenkt aartsengel Michaël koning Salomo een toverring. Dat sieraad zal hem behoeden voor allerhande demonen. Salomo laat de demonen dan een voor een voor zijn troon verschijnen:

> *... En voor mij kwam iemand in de gedaante van en vrouw die echter zowel haar vorm als haar ledematen verborgen hield en die losse haren had.*
> *Ik zei tegen haar: `Wie ben jij?'*
> *Maar zij sprak: 'En wie bent u en wat noodzaakt u om te weten wat voor activiteiten het zijn die ik ontplooi. Maar indien u het te weten wilt komen, ga [dan eerst] in uw koninklijke binnenkamers, was uw handen en kom dan weer op uw troon zitten om me te ondervragen; [pas] dan, koning, zult u vernemen wie ik ben'.*
> *Nadat ik dit gedaan had en op mijn troon was gaan zitten, vroeg ik haar en zei: `Wie ben je?'*
> *Ze sprak: 'Abyzoeth.*[7] *Bij nacht slaap ik niet maar ga ik heel de wereld rond tegen de vrouwen en door te gissen probeer ik hun barensuur te bepalen en worg ik de baby's. Er is geen nacht dat ik niet actief ben. U kunt me echter niet commanderen. Ik trek rond in westerse streken. Mijn activiteit bestaat uit niets anders dan: moord op baby's, kwetsing van ogen, beschadiging van monden, vernietiging van zinnen en pijn van lichamen'.*
> *Toen ik, Salomo, dit gehoord had, was ik verbaasd. Haar gestalte zag ik niet, maar duisternis was haar lichaam en haar haren waren verwilderd. En ik, Salomo, zei tegen haar: `Zeg me, boze geest, door welke engel je bedwongen wordt'. Zij zei tegen mij: `Door de engel Raphael. En wanneer vrouwen op het punt staan te baren, schrijf dan mijn naam op een vel papyrus, dan zal ik wegvluchten van hen die daar zijn'*.[8]

Lilith(s) komen we al tegen in joodse teksten rond het begin van onze jaartelling, zoals in de *Apokalyps van Baruch*, waar in een klaaglied de sirenen en de liliths worden aangeroepen;

> *... ik wil tot mij roepen de sirenen van de zee;*
> *Gij, liliths, snelt uit de woestijn hierheen*.[9]

De seksbeluste ‘dochters’ van Lilith

> *waren er steeds weer op uit om met weerloze alleenslapende mannen te copuleren. En naar het voorbeeld van hun moeder Lilith gingen de lilim boven op hun slachtoffers zitten. Ze bleven in de dromen van deze mannen hangen tot er een zaadlozing van kwam, en slurpten al dat kostelijke zaad op. Daar maakten ze nog veel meer demonenkinderen van*.[10]

Legende

Zoals we dadelijk zullen zien ligt de oorsprong van Lilith in Mesopotamië. Maar waar komt nu het verhaal vandaan dat zij de eerste vrouw van Adam was? Dat vinden we in het *Alfabet van ben Sira*[11]:

> *Kort daarna werd de jonge zoon van de koning ziek. Nebukadnezar beval hem (ben Sira): "Genees mijn zoon. Als je dat niet doet, zal ik je vermoorden." Ben Sira ging onmiddellijk zitten en schreef een amulet met de Heilige Naam, en hij schreef daarop de namen van de engelen die verantwoordelijk zijn voor de geneeskunde met hun gestalten, hun vleugels, handen en voeten. Nebukadnezar keek naar het amulet. "Wie zijn dit?"*
>
> *"De engelen die zijn belast met de geneeskunde: Senoi, Sansenoi en Semanglof. Nadat God Adam allenig geschapen had, zei Hij: ' Het is niet goed voor de mens om alleen te zijn'. Hij schiep toen een vrouw voor Adam uit de aarde, zoals Hij Adam zelf geschapen had, en noemde haar Lilith. Adam en Lilith begonnen te strijden. Ze zei: 'Ik wil niet onder liggen,' en hij zei: 'Ik wil niet onder liggen, maar alleen boven, want het is jouw bestemming om onder te liggen.' Lilith antwoordde, 'We zijn aan elkaar gelijk, aangezien we allebei gevormd zijn uit de aarde.' Maar zij luisterden niet naar elkaar. Toen Lilith dit bemerkte, sprak ze de onuitsprekelijke naam[12] uit en vloog weg in de lucht. Adam bad tot zijn Schepper: 'Soeverein van het universum, de vrouw die u me gaf is weggelopen.' Ogenblikkelijk stuurde de Heilige, gezegend zij Hij, deze drie engelen om haar terug te brengen.*
>
> *De Heilige, gezegend zij Hij, zei tegen hem (Adam): 'Als ze ermee instemt om terug te komen, prima, zo niet dan moet ze weten dat honderd van haar kinderen elke dag zullen sterven.' De engelen achtervolgden Lilith en vonden haar midden in zee, in de machtige wateren, waarin de Egyptenaren waren bestemd om te verdrinken. Ze vertelden haar het woord van God, maar ze wilde niet terug. De engelen zeiden: 'We zullen je verdrinken in de zee.'*
>
> *'Laat me!' zei ze. 'Ik ben slechts geschapen om ziekte te brengen aan zuigelingen. Als het een jongetje is, staat hij gedurende acht dagen na zijn geboorte onder mijn heerschappij, en als het een meisje is, gedurende twintig dagen.'*

De engelen dringen dan bij haar aan om terug te gaan. Lilith weigert. Maar niet zonder belofte:

> *‘Ik zweer in de naam van de levende God: Als ik u of uw naam op een amulet zie, dan zal ik geen macht hebben over dat kind.'*
>
> *En zij nam op zich dat iedere dag honderd van haar kinderen zouden sterven. Daarom zeggen we dat iedere dag honderd demonen sterven. En om die reden schrijven wij de namen van de engelen op de amuletten van jonge kinderen. Als Lilith deze namen ziet, herinnert ze zich haar eed, en het kind is gered.*

Notre Dame, Parijs

Lilith, de eerste vrouw van Adam. Sommige onderzoekers zien in Lilith de slang uit het paradijs.[13] Interessant daarbij is dat in veel gnostische kringen, zoals we zagen, de slang werd gezien als Wijsheid, Sophia. Zij instrueert Eva om het gebod van de jaloerse scheppergod, die de mens dom en onwetend wil houden, te negeren. Om met Adam tot *gnosis*, kennis van goed en kwaad, te komen. Aanwijzingen in die richting vinden we ook terug in Mandese geschriften uit het begin van onze jaartelling.[14]

Oorsprong

Maar, zoals gezegd, zijn de oudste bronnen over Lilith te vinden in Sumerië. Op een koningslijst van ca. 2400 voor Chr. vinden we haar naam terug in de demon Lilloe die vereerd wordt door de vader van de held Gilgamesj.[15] Vier eeuwen later komen we Lilith opnieuw tegen in het verhaal van de held zelf. In tablet XII van dit oude epos maakt Lilith haar huis in een hoeloepoe-boom (wilg) die de godin Inanna in de scheppingsdagen geplant heeft in haar paradijselijke tuin aan de Eufraat.

In de top broedde de Stormvogel haar jongen uit.
In de stam had de duivellin Lilitu haar intrek genomen,
De maagd die lachte met opgeruimd hart;
Maar Heilige Inana weende luid.
Maar toen zijn zuster zo tot hem gesproken had
Besloot haar broeder Gilgames haar te helpen…
Tussen de wortels doodde hij de slang, onkwetsbaar voor bezweringen;
Tussen de takken nam de Stormvoqel haar jongen en vluchtte naar de wildernis;
De duivelin Lilitu verliet haar woonplaats,
En vluchtte naar de woestijn.
Gilgames rukte de wortels van de boom uit, en brak de takken af.
Zijn stadsgenoten die bij hem waren
Sneden de takken af en bonden ze samen .
Aan zijn zuster Inana gaf hij het hout voor haar troon,
En het hout voor haar bed.
Voor zichzelf maakte hij een ellag-bal uit de stronk,
En een ekidma-slaghout uit een tak.[16]

Lilith (Lilitoe) vlucht weg naar de woestijn. De woestijn, waaraan Jesaja (34.14) refereert. De term *lil* (in *lilloe*, *lilitoe* en *ardat lili*) is verbonden met stormdemonen[17]. Door een verkeerde etymologie werd dit verstaan als nachtdemonen[18], zoals Lilith later in joodse en christelijke teksten wordt uitgebeeld. Maar ook al in Mesopotamië was het seksuele karakter van vooral Lilitoe en Ardat-Lili (Liliths dienstmaagd) prominent. Ze zwierven rond op zoek naar mannelijke prooien om hen te verleiden door huizen binnen te dringen door het venster. Een gelijkenis met de liefdes- en oorlogsgodin Ishtar ligt voor de hand. Zij verscheen voor de vensters, verleidde mannen en doodde ze vervolgens.[19] De gebruikelijke toevoeging bij Lilith was 'mooi meisje'. Zij was een verleidelijke hoer; de minnaars die ze koos liet ze niet meer los, zonder ze echter volledig te bevredigen. Ze kon geen kinderen baren en had geen melk in haar borsten.[20]

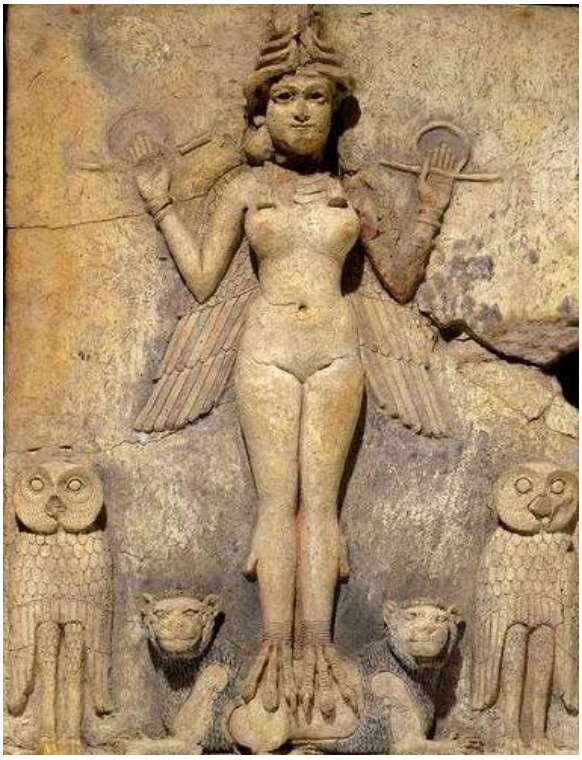

Britisch museum, Londen

Uit dezelfde tijd als het verhaal over Lilith in de hoeloepoeboom, zo omstreeks 2000 jaar voor Chr., stamt het prachtige terracottareliëf met een naakte Lilith. Ze is uitgerust met vleugels en uilevoeten, waarmee ze op twee leeuwen staat, geflankeerd door twee uilen. Ze draagt een gehoornde hoofdtooi[21] en heeft in iedere hand een op een Ankh-teken gelijkend attribuut (zie afbeelding). Hier ziet ze er zeker niet uit als een kwaadaardige verleidster.[22] Rond de tiende eeuw voor Chr. wordt Lilith steeds meer verbonden met Lamashtoe, dochter van de hoofdgod An(oe).[23] Deze Lamashtoe was een boze godin die kinderen doodde en het bloed van mannen dronk. Ze verstoorde de slaap van (meestal) mannen en bezorgde ze akelige nachtmerries.

<u>Kabbala</u>

In de kabbalistische literatuur – vooral in de Zohar uit de 13e eeuw – treffen we diverse verhalen over Lilith aan. Ze heeft tijdens de 'duistere eeuwen' daaraan voorafgaand duidelijk meer aan bekendheid verworven.[24] Over haar geboorte vertelt de Zohar:

In de diepten van de grote onpeilbare afgrond bestaat een zekere hete, vurige vrouwelijke geest genaamd Lilith, die eerst woonde bij de mens.[25] *Want toen de mens was geschapen en zijn lichaam voltooid, verzamelde zich een duizendtal geesten van de linker kant (de kant van het Kwaad) rond dat lichaam, elk trachtend het in te gaan, totdat er ten slotte een wolk neerdaalde en ze verdreef en God zei: „De aarde moet levende wezens voortbrengen" en ze bracht een geest voort om de mens in te blazen, die aldus volledig werd met twee zijden, zoals gezegd is: „En Hij blies hem de levensadem in de neus; zo werd de mens een levend wezen." Toen de mens opstond, was zijn vrouwelijke (deel) gehecht aan zijn zijde, en de heilige geest in hem breidde zich uit naar elke zijde, en vervolmaakte zich. Nadien zaagde God de mens in tweeën en vormde zijn vrouwelijke (deel) en bracht haar bij hem als een bruid naar troonhemel. Toen Lilith dit zag vluchtte zij, en ze is nog steeds in de steden van de zeekust en probeert de mensheid te strikken. En toen de Almachtige het slechte Rome wilde verwoesten, liet hij Lilith verwijlen tussen de ruïnes, aangezien zij de ruïne van de wereld is, zoals het geschreven staat: „Want daar zal Lilith zich terneerzetten en een rustplaats voor zichzelf vinden."*[26] *In oude boeken wordt gezegd dat ze al eerder voor de man vluchtte, maar wij hebben anders vernomen, dat zij zich met de man verbond totdat de ziel (nesjamah) in hem werd gebracht, en zij naar de zeekust vluchtte, waar ze de mensheid kwaad trachtte te doen*. [27]

Er is tevens een versie dat Lilith niet door God geschapen werd, maar als een goddelijke entiteit uit zichzelf voortkwam.[28]

Op zoek naar het mannelijke steeg ze steeds verder op door de hemelen om uit te komen bij de Cherubijnen, de engelen die Gods troon omringen. Haar verlangen was bij hen te kunnen blijven en hun vorm te hebben. Ze wilde er nooit meer weg. Maar de Geheiligde, gezegend zij Hij, stuurde haar bij hen weg naar omlaag.[29]

God schept daarop de mens. Lilith is betoverd door de schoonheid van Adam, de beeltenis van God. Dan ziet ze Eva bij hem en begrijpt dat zij geen kans meer maakt zich met die mens te verenigen. Ze vliegt weer terug omhoog om opnieuw bij de Cherubijnen te vertoeven. De bovennatuurlijke wachters aan de poorten staan haar dit echter niet toe. En vervolgens werpt God haar in de diepten van de zee.[30]

Maar dan gebeurt het. Adam en (vooral) Eva zondigen.

Michelangelo, Sixtijnse kapel, Vaticaan

Op die dag nu werd hun een gebod opgelegd aangaande een zekere boom en zij veronachtzaamden het gebod. En omdat de vrouw het eerst zondigde werd er beslist dat de man over haar zou heersen. En op grond van streng oordeel hebben sindsdien die vrouwen[31], wanneer mannen zondigen voor God, de opdracht over hen te heersen - diegenen die `de vlam van het rondzwaaiend zwaard'[32] worden genoemd…
De Geheiligde, gezegend zij Hij, haalde Lilith uit de diepten van de zee en gaf haar macht over alle kinderen, de `kleine gezichten' van de zonen van mannen, wie straf wachtte voor de zonden van hun vaders. Ze zwierf her en der over de wereld. Ze naderde de poorten van het aardse paradijs, waar ze de Cherubim zag, de bewakers van de poorten van het Paradijs, en ging zitten bij het flikkerend zwaard, waarmee ze van oorsprong verwant was. Toen ze het flikkerend zwaard zag rondzwaaien, ten teken dat de mens gezondigd had, vluchtte ze heen en zwierf de wereld over, en waar ze kinderen vond wie straf wachtte, mishandelde en doodde zij hen. Dit alles vanwege de daad van de maan om haar oorspronkelijke licht te verminderen.[33]

Het kinderdoodmotief heeft in de Zohar vooral betrekking op zonden, zoals we hierboven zagen. Dat wordt nog duidelijker door de volgende passage uit de Zohar[34]:

Eva baarde Kaïn uit de drek van de slang Samaël, en daarom stammen van hem alle verdorven generaties, en van zijn kant is de aanwezigheid van geesten en demonen. Daarom zijn alle geesten en demonen voor de helft van de menselijke soort beneden en voor de helft van de engelen boven. Dus ook die welke nadien door Adam werden geboren waren voor de helft uit de lagere en voor de helft uit de hogere sfeer. Nadat dezen uit Adam waren geboren, verwekte hij bij deze geesten dochters met de schoonheid van de hemelse wezens en ook met de schoonheid van de lagere wezens, zodat de zonen van God hen volgden op het verkeerde pad. Eén mannelijke nazaat kwam ter wereld van de kant van de geest van de kant van Kaïn, en ze noemden hem Tubal Kaïn. Met hem kwam een vrouw die Namah werd genoemd, uit wie andere geesten en demonen voortkwamen; dezen zweven in de lucht en vertellen dingen aan die anderen beneden. Deze Tubal Kaïn vervaardigde oorlogswapens, en deze Namah hield zich vast aan haar eigen boze kant, en zij bestaat nog, en heeft haar verblijfplaats tussen de golven van de grote zee. Zij gaat voort en maakt plezier met mannen en ontvangt hen in hun lustdromen. Door die lust raakt ze zwanger en brengt meer soorten in de wereld. De zonen die ze baart van menselijke wezens laten zich in met de vrouwen der mensheid, die zwanger van hen worden en geesten voortbrengen die allen naar de oeroude Lilith gaan, die hen grootbrengt. Zij gaat de wereld in en zoekt haar kleinen, en wanneer ze kleine kinderen ziet blijft ze dichtbij hen teneinde hen te doden en binnen te dringen in hun geesten.
Er zijn echter drie heilige geesten die voor haar uit vliegen en die geest van haar afnemen en deze voor de Geheiligde brengen, gezegend zij Hij, en daar worden ze door Hem onderwezen. Dus zij bewaken dat kind en zij kan het niet schaden. Maar indien een man niet gewijd is, en een geest aantrekt van de onreine zijde, komt zij en vermaakt zich met dat kind, en als ze het doodt gaat ze zijn geest binnen en verlaat die nooit meer. U zegt misschien: Hoe zit het met die anderen die ze gedood heeft, hoewel de drie engelen zich tegenover haar stelden en hun geesten van haar afnamen? Aangezien zij niet aan de zijde der onreinheid stonden, waarom had ze dan de macht om hen te doden? Dit gebeurt wanneer een man niet gewijd leeft, maar zich toch niet opzettelijk tracht te bezoedelen en dit ook niet daadwerkelijk doet. In

zulke gevallen heeft zij macht over het lichaam maar niet over de geest. Soms gebeurt het dat Nama op zoek gaat en gemeenschap heeft met mensen en een man in lust met haar verbonden raakt, en dan plotseling ontwaakt en zijn vrouw aanklampt hoewel zijn gedachten nog vol zijn van de lust van zijn droom. In dat geval is de zoon die wordt geboren van de zijde van Namah, en wanneer Lilith er op uit trekt ziet zij hem en weet wat er gebeurd is, en brengt hem groot net als de andere kinderen van Nama, en hij is dikwijls bij haar, en ze doodt hem niet. Dit is de man die een smet ontvangt bij elke Nieuwe Maan. Want Lilith geeft hen nooit op, maar bij elke Nieuwe Maan trekt zij erop uit en bezoekt allen die ze heeft grootgebracht en vermaakt zich met hen: vandaar dat deze man op dat moment een smet ontvangt. Deze dingen heeft koning Salomo onthuld in het boek van Asmodee, en daarin vinden we duizend en vierhonderd en vijf manieren van bezoedeling die de mensheid kunnen treffen. Helaas voor de mensheid dat zij hun ogen sluiten en niet kijken, noch zich bekommeren om hoe ze verschoond kunnen blijven in de wereld! Goede raad en genezing liggen voor het grijpen, maar ze bekommeren zich niet, want ze kunnen zich niet bevrijden, behalve door de raad van de Thora, zoals het geschreven staat: „Gij zult uzelf wijden en gij zult gewijd zijn, want Ik ben de Heer uw God."

In weer een ander Zohar-traktaat hebben Lilith en haar 'zuster' Namah beiden, verblind door Adams schoonheid - als die van de zonneschijf -, seksuele omgang met hem. De uitkomst van deze paringen zijn demonen en geesten, die op de loer liggen onder deuropeningen of in putten en latrines om mensen op een dwaalspoor te leiden.[35]

<u>Verleiding</u>

We zijn weer terug bij het thema van de nachtdemon Lilith als de grote mannenverleidster en kinderverslindser.

Lilith zwerft bij nacht en valt de zonen der mensen lastig en maakt dat ze zich bezoedelen. Wanneer ze mensen in een huis alleenslapend aantreft, gaat ze boven hen zweven, pakt hen beet en klemt zich tegen hen aan, waardoor ze hun verlangen oproept en bij hen verwekt. Voorts slaat ze hen met ziekten zonder dat ze zich dat gewaar zijn - dit alles vanwege de vermindering van de maan...[36]

Het kan nog erger.

Ze tooit zich als een verachtelijke hoer met vele versieringen, en kiest positie bij een kruispunt om de zonen van mensen te verleiden. Wanneer een dwaas haar benadert pakt ze hem beet, kust ze hem en schenkt hem wijn uit de droesem van addergal. Zodra hij het drinkt, volgt hij het dwaalspoor haar achterna. Wanneer ze ziet dat hij van de weg der waarheid afdwaalt haar achterna, ontdoet ze zich van al haar versieringen die ze had opgedaan voor die dwaas. Haar versieringen voor het verleiden van de zonen der mensen zijn: dat heur haar lang is en rood gelijk de roos, dat haar wangen wit en rood zijn, dat van haar oren zes versieringen hangen, Egyptische koorden en alle versieringen van het land van het Oosten hangen aan haar nek. Ze houdt haar mond bekoorlijk als een nauwe opening in de omlijsting ervan, haar tong is scherp als een zwaard, haar woorden zijn glad als olie, haar lippen zijn rood als een roos en zoet van alle zoetheid ter wereld. Ze gaat gekleed in scharlaken en getooid met veertig sieraden min één. Genoemde dwaas gaat op het dwaalspoor

achter haar aan en drinkt uit de beker wijn en pleegt met haar alle ontucht en dwaalt achter haar aan. Wat doet zij vervolgens? Ze laat hem slapend op de divan achter, vliegt ten hemel, klaagt hem aan, neemt afscheid en daalt weer af. Deze dwaas ontwaakt en meent dat hij weer plezier met haar kan maken als tevoren, maar ze verwijdert haar versieringen en verandert in een dreigende gestalte. Ze staat voor hem, gekleed in een gewaad van gloeiend vuur, boezemt doodsangst in en doet lichaam en ziel beven, één en al angstaanjagende ogen, in de hand een zwaard waar bittere druppels van af druppelen. En ze doodt die dwaas en werpt hem Gehenna in.[37]

Lilith is hier succuba.[38] Ze moet bestreden worden. In een oude overlevering weet aartsvader Jacob aan de verleiding van Lilith te ontkomen. Maar dan probeert Liliths man, de demonenkoning Samael[39], zich te wreken. Er ontstaat een heftig gevecht.[40]
Er waren ook andere mogelijkheden om aan Lilith te ontkomen. Opvallend zijn de vele bezweringsteksten die in het Midden-Oosten gevonden zijn. Gevonden schotels uit de zesde/zevende eeuw bevatten spreuken in het aramees om demonen, waaronder Liliths, uit te bannen. Zo lezen we een in Iran gevonden schaal:

Gebonden en geboeid zijn jullie, Schedim en Daevin en Liliths, met de zware, sterke en machtige ketenen… Die kwade Lilith, die mannenharten doet dwalen, die in dromen gedurende de nacht en in visioenen op de dag verschijnt, die stijgt en neerdaalt, die jonge kinderen, maar ook jongelingen en maagden vastpakt en doodt.[41]

In het *Boek van Raziel* uit de elfde/twaalfde eeuw vinden we vele magische spreuken, zoals:

In de naam van EHYE WHA AA BB AO MAK AAA. Ik bezweer u, Eerste Eva (=Lilith), in de naam van Hem die uw Schepper is en in de naam van de drie engelen[42] die uw Schepper na u gezonden heeft en ook de engel in de eilanden van de zee, aan wie u zwoer dat, waar je ook hun namen vindt, u geen kwaad zult toebrengen, u niet, noch een van uw cohorten en bedienden…
Daarom, in de namen en zegelen hier neergezet (neergeschreven op een amulet), bezweer ik u en uw cohorten en uw knechten, dat u geen kwaad toebrengt aan de vrouw in het kraambed, N. dochter van N., noch het kind dat uit haar is geboren; noch overdag noch 's nachts, noch via hun voedsel, noch door middel van hun drankje, noch in hun hoofd of in hun hart, noch in hun 248 ledematen, noch in hun 365 pezen. Door de kracht van deze namen en cijfers, bezweer ik u en uw cohorten en uw knechten.[43]

Dus niet iedere man wordt slachtoffer. Weliswaar is ‘Lilith altijd aanwezig in het beddegoed van man en vrouw’[44], maar als een man op het moment dat hij gemeenschap heeft met zijn vrouw zijn hart op God richt en het hier volgende bezweringsgebed uitspreekt, zal hem geen kwaad van de kant van Lilith overkomen:

In de naam van God.
O jij, in zwart fluweel gehulde (Lilith),
Ben je hier?
Los. Los.
Kom niet binnen en ga niet uit!
Het zaad is niet van jou,
Noch je erfdeel.
Ga weg. Ga weg.

De zee woedt,
Zijn golven roepen je.
Ik hou mij vast aan de Heilige Ene,
Wikkel mij in 's Konings heiligheid.[45]

Daarna moet hij zijn hoofd en dat van zijn vrouw een tijdje met een doek omhullen en weer later zuiver water om zijn bed sprenkelen.
Het is dus zaak om zich te beschermen. De man die in een staat van heiligheid verkeert, wordt via god door de drie heilige engelen[46] beschermd.[47]

Voor geestelijk sterken was er ook nog een andere mogelijkheid: het inroepen van een succuba voor de nacht met behulp van de andere demonenkoningin, Igrath bath Mahalath:

Ik bezweer je, Igrath bath Mahalath, koningin van de demonen, met de sterke en verschrikkelijke Naam, met de naam van de heilige engelen, en met de naam van Bilar de heldhaftige, koning van de demonen, dat jij mij X, dochter van Y zendt, de schone maagd van onder jouw maagden die je volgen, wier aantal is als het aantal dagen van het jaar, en met de naam Metatron en Sandolphon, AAA NNN SSS.
En dit moet worden gedaan hetzij op de vooravond van de zondag, hetzij op de vooravond van de woensdag. En men moet een apart vertrek hebben, en een schoon wit bed en beddegoed, en het vertrek en het bed moeten worden ontsmet met de rook van aloëhout. Wie het vatten kan die vatte het.[48]

Er zijn door vele eeuwen heen talrijke bezweringsteksten tegen Lilith gevonden, op papier en op amuletten. Elias Levita bericht in 1472 dat Asjkenazische joden op de wand van de kamer waar de vrouw baart met vitriool of (houts)kool een kruis tekenen waarin geschreven staat:

Adam en Eva. Weg met Lilith.[49]

Dat gebruik heeft nog zeer lang standgehouden.

<u>Lilith als vrouwe Gods</u>

Er is in de Zohar ook nog een ander zeldzaam beeld van Lilith, die van vrouwe Gods. Normaliter geldt in de joodse mystiek Shekinah als de Matronit, de vrouwelijke kant van God. Maar in de Zohar komt een passage voor waarin Shekinah en Lilith van plaats verwisselen.[50] Als God na de verwoesting van de tempel in Jeruzalem Shekinah laat afdalen naar haar volk op aarde, neemt Lilith de plaats van Shekinah in aan Gods zijde.

De Koning (God) verstootte de Matronit en stelde de dienares Lilith in haar plaats. Deze dienares Lilith zal op een dag heersen over het heilige land beneden zoals de Sjechina er eens over heerste, maar de Geheiligde, gezegend zij Hij, zal op een dag de Matronit haar plaats teruggeven…[51]

Dat aspect wordt verder uitgewerkt door de populaire kabbalist R.Shlomo Alqabetz uit de 16e eeuw.

Ook nadat de Shekinah in exil was afgedaald om bij ons te zijn ... irriteerde haar rivale (Lilith) haar enorm, en ze snikte en zuchtte omdat haar man (God) niet zijn licht op haar wierp .... Haar vreugde is gevlucht omdat ze haar rivale in haar huis ziet, haar bespottend, in de mate dat de minnares een dienstmaagd werd en de dienstmaagd

meesteres. En wanneer onze Vader onze Moeder in de stof ziet liggen, lijdende vanwege onze zonden, raakt ook Hij verbitterd in zijn hart en daalt Hij af om haar te redden en te maken dat de vreemdelingen ophouden haar geweld aan te doen.[52]

In de Jungiaanse psychologie wordt vooral de duistere kant van Lilith gezien als het *anima*-principe en een van de aspecten van het Zelf. Jungiaans therapeute Barabara Black Koltuv illustreert dat met een passage uit de Zohar:

Voordat Israël in gevangenschap ging en terwijl de Sjechina nog bij hen was, gebood God Israël: `Gij zult niet de schaamte van uw moeder ontbloten' (Leviticus XVIII:7). Maar de kinderen van Israël gehoorzaamden niet en ontblootten de schaamte van de Sjechina; daarom staat geschreven: `Vanwege uw overtredingen [jegens uw moeder] is uw moeder verstoten' (Jesaja 50:1), dat wil zeggen om de zonde der onkuisheid is Israël in gevangenschap gezonden en de Sjechina ook, en dit is de ontbloting van de Sjechina. Deze onkuisheid is Lilith, de moeder van de `gemengde menigte'.[53]

Koltuv verklaart:

In deze passage worden twee aspecten van het vrouwelijke Zelf afgeschilderd: de Sjechina, die Gods geliefde is, zijn inwonende vrouwelijke kant, en Lilith, die haar `ontbloting' of `onkuisheid' is. Aan deze ontbloting van de Sjechina wordt als betekenis toegekend dat de Israëlieten tijdens vroege bijbelse tijden te rade gingen bij andere goden. Ze aanbaden de afgoden Asjera en Astarte, ze brandden wierook op hoge plaatsen voor Baal, de zoon en metgezel van de Godin (cf. 2 Koningen 23:13), de vrouwen goten plengoffers uit en maakten offerkoeken voor de koningin des hemels (Jeremia 7:18), aangezien ze een vrouwelijke vorm van het Zelf zochten.
Zowel Lilith als de Sjechina zijn in wezen moederloze vormen van het vrouwelijke Zelf. Zij kwamen op met de komst van het patriarchaat als de belichaming van de verwaarloosde, afgewezen aspecten van de Grote Godin. Lilith is het deel van het vrouwelijke dat ervaren wordt als verleidelijke heks, verstotene en schaduw. Ook de Sjechina `verlaat zich op' een man wanneer hij wordt gescheiden van zijn vrouw (Zohar I 49b-50a), en ook zij is een verstotene en bannelinge, „ ... hongerig en uitgeput en dorstig in de woestenij. Hij zag de Sjechina versmacht en kwijnend en verdroogd..." (Zohar I 236).[54]

Patai stelt dat de betekenis van Lilith begrijpelijker wordt als men de fundamentele gelijkenis tussen haar en de Matronit, de godin van de Kabbala, beschouwt. Lilith is, in de seksuele sfeer, de belichaming van alles wat slecht en gevaarlijk is. De Matronit is precies het tegenovergestelde: een goede en kuise, ja, zelfs heilige, figuur. Maar, tegelijkertijd, is Lilith ook onweerstaanbaar aantrekkelijk, terwijl de Matronit streng gebiedend en zelfs oorlogszuchtig is. Zowel de Matronit (identiek aan Shekinah) en Lilith zijn volgens de kabbalistische leer ontstaan uit een emanatie van de godheid. Beiden zijn maagd. Maar ook promiscue. Een man is niet, zelfs tijdelijk, gescheiden van zijn vrouw als de Matronit met hem verbonden is en hem zo herstelt in de staat van volledigheid. Lilith doet hetzelfde, natuurlijk met dit verschil, dat in tegenstelling tot de heilige vereniging van de man en de Matronit, de verbintenis die Lilith met de mens aangaat een onheilige bezoedeling is.[55]

Lilith is een fascinerende figuur. Door haar onafhankelijkheid is ze tegenwoordig populair in vrouwen- en godinnenbewegingen.[56] Ook in de 'integrale' psychologie is ze geen

onbelangrijk item. Zij vertegenwoordigt de duistere kant van de vrouwelijke godheid, zoals Kali in het Hindoeïsme. Zo is ze een symbool voor onbestemde (vooral mannelijke) angsten in het onderbewuste. In die betekenis sluit ze naadloos aan op wraakgodinnen, Gorgonen en Harpijen van de Grieken, die we in het volgende hoofdstuk tegen zullen komen.
De geschiedenis van Lilith is al oeroud. Door de loop der tijden heen is ze van gedaante veranderd. Van Godin in het rijke pantheon van de Mesopotamiërs tot vuige verleidster, ja zelfs moordenares in de joodse en christelijke traditie. Dat past in de - in het Westen althans - versleten rakende opvatting dat een vrouw niets goed kan doen. Eva deugde niet, want zij gaf Adam van de appel te eten en Lilith deugde al minder, want die wilde bovenop liggen. Hoewel – als het ware tussen de regels door – vinden we in het mystieke jodendom (en haar uitstraling in de Renaissance naar christelijke filosofen) beelden terug van de *hieros gamos*. Er is soms zelfs sprake van een quaterniteit: koning God met de Shekinah en demonenkoning Samael met Lilith, waarbij de twee vrouwelijke 'partners' tijdelijk uitwisselbaar blijken. Wellicht dat hier ook een parallel te trekken is met het Egyptische godenviertal Isis en Osiris, Nephtys en Seth. Waar in de eerdergenoemde psychologie Seth de duistere kant van Osiris vertegenwoordigt, vormt Lilith hier de schaduwzijde van de Shekinah. Een boeiend gegeven.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

[1] Hoofdstuk 4 uit mijn boek *Vrijen met God*, Zutphen 2015.
[2] Jesaja 34.14. Niet in iedere Bijbelvertaling wordt ze hier aangeduid met haar eigen naam, soms ook als nachtspook of nachtdemon. De Nieuwe Bijbelvertaling geeft, in navolging van de Willibrordvertaling, de eigennaam Lilith.
[3] De grondleggers van de Babylonische Talmoed zijn leidinggevende rabbijnen van academies in Mesopotamië in de derde eeuw. Hun leerlingen hebben in de vierde eeuw in onderlinge discussies de Talmoed gevormd. De laatste redactie wordt op het eind van de 5de eeuw gedateerd.
[4] Babylonische Talmoed, Nidda 24b en Erubin 100b.
[5] Babylonische Talmoed, Shabbath 151b.
[6] Babylonische Talmoed, Pessachim; Midrasj Num. rabbi 12.1.
[7] Het gaat hier duidelijk om Lilith (zie ook Siegmund Hurwitz, *Lilith - Die erste Eva*, Einsiedeln 2001 (vijfde druk), p.137-141). De naam Abyzoeth kan afgeleid zijn van *Abzu*, de oerzee waaruit volgens de Sumerische mythologie de wereld ontstond.
[8] Testament van Salomo 13 in de vertaling van L.Cozijnsen, *Na de Schriften*, Kampen 1990, p.107-108.
[9] Apokalyps van Baruch 10.8 in de vertaling van M.de Goeij, *De Pseudepigrafen*, Kampen 1981, p.75-76. De woestijn is een verwijzing naar de Lilithpassage in Jesaja 34.14.
[10] Citaat uit de Babylonische Talmoed (Shabbath 151b) bij Mineke Schipper, *Overal Adam en Eva*, Amsterdam 2012, p.90.
[11] Het *Alfabet van ben Sira* is een middeleeuwse tekst uit de negende of tiende eeuw.
[12] JHWH.
[13] Mark Wayne Biggs, *The Case for Lilith; 23 Biblical Evidences Identifying the Serpent as Adam's First Failed Wife in Genesis*, Dallas 2010.
[14] Hurwitz, p.122-136.
[15] Raphael Patai, *The Hebrew Goddess*, Detroit 1990 (3e druk), p.221.
[16] Vertaling Herman Vanstiphout in Henriette Broekema, *Inanna,* Leeuwarden, p.89.
[17] De vier stormdemonen waren Lilloe, Lilitoe (Lilith), Ardat-Lili en Irdoe-Lili.

[18] Patai, p.222.
[19] M.Hutter 'Lilith' in Karel van der Toorn, Rob Becking en Pieter W.van der Horst, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (DDD), Leiden 1999 (2e druk), p.520.
[20] Patai, p.222.
[21] Sommige onderzoekers spreken van een kroon; J.Black en A.Green zien er een kap in van Anoenaki-goden, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, Austin 1992, p.102.
[22] Nog steeds is er een discussie gaande betreffende deze afbeelding op het Burney-reliëf. De eerste onderzoekers gingen ervanuit dat het hier Lilith betrof. Andere onderzoekers houden het voor een portret van Inanna, en weer andere van Isjtar. Meestal wordt het neutraal aangeduid met 'De Koningin van de Nacht'. Zie over deze kwestie een uitgebreide samenvatting van Broekema, hoofdstuk 25 (p.527-544) en Marten Stol, *Vrouwen van Babylon*, Utrecht 2012, p.196 en 269.
[23] M.Hutter 'Lilith' in DDD, p.521. Zie ook Hurwitz, p.41 ev.
[24] Dat is niet direct terug in te vinden in de literatuur. Waarschijnlijk is wel dat de samenstellers van de Zohar het *Alfabet van ben Sira* kenden en daar gegevens aan ontleenden. Zie Gershom G. Scholem, *Maior Trends in Jewish Mysticisme*, New York 1973 (7e druk), p.172-174.
[25] De mens is hier de nog androgyne Adam.
[26] Jesaja 34.14.
[27] Zohar III 19a in de licht aangepaste vertaling van Hans Hamaker, Barbara Black Koltuv, *Lilith; het donkere vrouwelijke*, Amsterdam 2003, p.23-24.
[28] Patai, p.230.
[29] Zohar I 19b.
[30] Zohar I 19b.
[31] Barabara Koltuv, p.29 en Vera Zingsam, *Lilith; Adams erste Frau*, Tübingen 1999, p.39, vullen hier tussen haakjes de naam Lilith in.
[32] Genesis 3.24.
[33] Zohar III 19b en I 19b Het is niet geheel duidelijk wat onder de "kleine gezichten" verstaan wordt. In commentaren worden er verschillende verklaringen opgevoerd.
[34] Zohar III 76b-77a (vertaling als boven).
[35] Patai, p. 232 (Zohar III 76b).
[36] Zohar I 19b. In bepaalde mythen wordt Lilith gelijkgesteld aan de maan. Eerst zijn zon en maan gelijkwaardig aan elkaar, maar dan wordt de maan afhankelijk van de zon en verminderde haar licht (Zohar I 20a). Bij afnemende maan voert Lilith nu haar werken uit.
[37] Zohar I 148a-b Sitre Thora (vertaling als boven). Gehenna was in het oude Jeruzalem de eeuwig brandende mestvaalt waar ook kadavers van dieren en lijken van misdadigers werden gedumpt. In de literatuur is Gehenna het woord voor Hel.
[38] Van het Latijnse succubare ('onder liggen'). In de middeleeuwen een veel gebruikt symbool, vooral ook bij heksenververvolgingen. De duivel verzamelde als heks het zaad van mannen en stortte als incubus (bovenligger) dat weer uit in vrouwen die daarop heksen baarden.
[39] Samael als aartsdemon en echtgenoot van Lilith komen we in verschillende joodse teksten tegen, ook in de Zohar.
[40] Zohar I 148b Sitre Torah. Weer eens een andere versie van het gevecht van Jacob met de engel….
[41] Verslag van archeoloog Cyril H.Gordon, weergegeven bij Hurwitz, p.119-120. Afbeeldingen van bezweringstabletten, amuletten en papyri met toverspreuken onder meer in Koltuv, *Lilith, het donkere vrouwelijke*.
[42] De eerder (ook in het Alfabet van ben Sira) genoemde Senoi, Sansenoi en Semanglof. Zij komen ook voor in de Zohar, bijv. III 77a. Een opvallende afbeelding van een amulet van deze drie engelen is te vinden in Koltuv, *Lilith, het donkere vrouwelijke*, p.110.
[43] Patai, p.239.
[44] Patai, p.234.
[45] Citaat bij Kocku von Stuckrad, *Lilith; Im Licht des schwarzen Mondes zur Kraft der Göttin*, Bielefeld 2009, p.87-88. Zie ook Patai, p.234.
[46] Senoi, Sansenoi en Semanglof.
[47] Zohar III 77a.
[48] Patai, p.235.
[49] Hurwitz, p.178.
[50] Over de 'vrouwelijke' zijde van God, en de betekenis van Shekinah en de Matronit zie vooral Patai, p.115. In het eenvoudige volksgeloof werd Shekinah beleefd zoals de Madonna in het Latijnse christendom (p.116).
[51] Zohar III 69a-b (vertaling als boven).
[52] Patai, p.250.
[53] Zohar I 27b.
[54] Koltuv, p.119.
[55] Patai, p.252.
[56] Zie bijvoorbeeld Vera Zingsam, *Lilith; Adams erste Frau*.

Maria Magdalena en haar evangelie

Woord vooraf

In 1995, net voor het uitkomen van het tweede en laatste deel van de Nederlandse vertaling van de *Nag Hammadi-geschriften*, stelde ik voor de toenmalige Ankh Hermes-reeks 'Kleine Klassiekers' *Het Evangelie van Maria Magdalena* samen. Buiten de tekst van dit boeiende evangelie verzorgde ik een inleiding en een toelichting. Een aantal drukken volgde. Omdat dit boekje al geruime tijd is uitverkocht heb ik het hier opgenomen in het studiepakket bij de video over Maria Magdalena.

Bijbelse bronnen

Hoe vreemd het ook moge klinken: Maria Magdalena komt in het Nieuwe Testament van onze bijbel nauwelijks voor. In het *Evangelie volgens Mattheus* verschijnt ze pas aan het letterlijke einde, na Jezus dood. De evangelist vermeldt dat veel vrouwen, die Jezus uit Galilea hadden gevolgd en hem hadden onderhouden, op enige afstand van het kruis stonden. Onder hen Maria van Magdala. De laatste gaat, samen met 'de andere Maria', na de sabbat naar het graf van Jezus.
De evangelist Marcus wijkt niet veel af van de lezing bij Mattheus. Opvallend is echter dat er aan het oorspronkelijke *Evangelie volgens Marcus* later nog een stuk werd 'aangeschreven'. In hoofdstuk 16, vers 9 vertelt deze onbekende evangelist dat de opgestane Jezus verschijnt aan Maria uit Magdala 'bij wie hij zeven demonen uitgedreven had'.
Bij de evangelist Lucas is Maria Magdalena ook een van de vrouwen die van een engel hoort dat Jezus is opgestaan. Ze geeft deze boodschap door aan de elf apostelen en 'alle anderen'. Maar Lucas maakt ook melding van Maria tijdens het leven van Jezus. In hoofdstuk 8 lezen we:

> *In de tijd die daarop volgde trok hij door steden en dorpen om de goede boodschap van het koninkrijk van God te verkondigen. De twaalf vergezelden hem en ook enkele vrouwen, die van boze geesten en ziekten genezen waren - Maria van Magdala, uit wie zeven demonen waren weggegaan, Johanna... en Susanna - en nog vele andere vrouwen, die hem uit eigen middelen onderhielden.*

De evangelist Johannes vermeldt ook de Magdaleense als toeschouwster bij de kruisiging van Jezus. Als ze later naar het graf gaat ontmoet ze de opgestane Jezus die ze eerst niet herkent. Daarna brengt ze de boodschap van Jezus' opstanding aan de leerlingen.

In het Nieuwe Testament dus niets over Maria Magdalena als een zalvende zondares of over de Magdaleense als de vrouw die het goede deel gekozen heeft. Twee aspecten die onlosmakelijk met Maria verbonden lijken te zijn. Het verhaal over een zalvende zondares vinden we bij de evangelist Lucas. Jezus is uitgenodigd op een etentje bij een Farizeeër. Terwijl hij aanligt komt er een zondige vrouw binnen. De vrouw wast Jezus´ voeten met haar tranen en droogt ze met haar haren. Een siddering doortrekt het etende gezelschap. De gastheer Simon is verontwaardigd. Maar Jezus wijst hem er fijntjes op dat hij hem niet

gekust heeft, geen water voor zijn voeten aangeboden en geen olie voor het hoofd. De naamloze zondares kuste zijn voeten onophoudelijk en balsemde ze met zalf. En hij vervolgt: 'Daarom zeg ik u dat haar vele zonden vergeven zijn, want ze bezit een grote liefde. Maar wie weinig wordt vergeven, bezit weinig liefde'.
Dit verhaal van Lucas zegt iets over Jezus, niets over Maria Magdalena. Want de vrouw over wie het gaat wordt niet bij naam genoemd.
In het *Evangelie volgens Mattheus* is Jezus in Bethanië te gast bij Simon de melaatse als er een vrouw binnenkomt die een flesje kostbare balsem over zijn hoofd uitgiet. De leerlingen zijn verontwaardigd over die verspilling. Er is hier geen sprake van een zondares en ook een naam wordt niet genoemd. Eenzelfde verhaal is te vinden bij de evangelist Marcus.
Ook in het twaalfde hoofdstuk van het *Evangelie volgens Johannes* vinden we dit verhaal. Hier heeft de vrouw echter een naam. Ze heet Maria. En de gebeurtenis speelt zich af in het huis van Martha. Lazarus was een van diegenen die mede aan tafel zat.
Een hoofdstuk daarvoor heeft de evangelist een verhaal verteld over de opwekking van Larazus uit de dood. Hij loopt daar vooruit op wat hij verderop zegt over de zalving:

> *Er was iemand ziek, een zekere Lazarus van Bethanië, het dorp van Maria en haar zuster, Martha. Maria is de vrouw die de Heer met balsem zalfde en zijn voeten met haar haren afdroogde; de zieke Lazarus was haar broer.*

De zalvende vrouw uit het *Evangelie volgens Johannes* kennen we nu dus bij naam. Maria van Bethanië, zus van Martha, zus van Lazarus. Maar bij *Johannes* is deze Maria geen zondares. Ook het tijdstip van de gebeurtenis is een totaal ander dan bij *Lucas*. Het lijken twee los van elkaar staande evenementen.
De naam Martha vinden we ook terug in het *Evangelie volgens Lucas*. Jezus gaat bij haar op bezoek. Haar zuster, Maria, is ook aanwezig. Ze zit aan de voeten van Jezus en zuigt zijn woorden in haar op. Martha, die zich uit de naad rent, is ontstemd. Jezus spreekt haar toe:

> *Martha, Martha, je maakt je bezorgd en druk over van alles, maar slechts één ding is nodig. Maria heeft het beste deel gekozen en dat zal haar niet worden ontnomen.*

Resumerende komen we tot het volgende:

- Vanuit bijbelse bronnen is aan te nemen dat Maria van Magdala (Magdalena):
- getuige was van de kruisdood van Jezus;
- (als eerste) de opgestane Jezus ontmoette;
- een vrouw was uit wie zeven demonen waren weggegaan.

Vanuit bijbelse bronnen is eveneens aan te nemen dat er ook een Maria was:

- die in Bethanië woonde;
- die de zus was van Martha en Lazarus;
- die Jezus voeten zalfde.

Verder wordt er in de evangeliën gewag gemaakt van een vrouw zonder naam:

- die Jezus´ voeten wast met haar tranen en afdroogt met haar haren, volgens *Lucas* een zondares;
- die volgens *Mattheus* en *Marcus* Jezus´ hoofd zalft met kostbare balsem.

Het hoeft daarbij niet om dezelfde vrouw te gaan.

De latere kerk heeft van al deze verschillende vrouwen een en dezelfde gemaakt: Maria Magdalena. De vrouw bij wie Jezus zeven demonen had uitgedreven. De zalvende zondares. De hoer wiens zonden door Jezus vergeven waren. De vrouw ook die voor het goede deel gekozen had. En bovenal de vrouw die de opgestane Jezus had ontmoet en dat goede nieuws aan de (andere) apostelen bracht. In de latere traditie is ze (onder andere door Hippolytus van Rome) daarom ook wel de *apostola apostolorum*, de apostel der apostelen, genoemd. Vooral in de miniatuurkunst zijn er verschillende afbeeldingen te zien waarin Maria Magdalena de andere apostelen onderwijst. Dat onderwijzen vinden we echter niet terug in de bijbel. Sterker nog, in de canon van het Nieuwe Testament werd een brief uit de tweede eeuw na Christus, die valselijk op naam van Paulus gesteld was, opgenomen. Nogal schokkend is het daarin te lezen:

> *Vrouwen moeten in alle rust luisteren naar het onderricht en hun plaats weten. Ik sta hun niet toe zelf onderricht te geven of mannen de les te lezen...*

Legenden

In de dertiende eeuw circuleerde er een hoogst opmerkelijk boek. Het prikkelde in sterke mate de verbeeldingskracht van de mens in de bloeitijd van de Middeleeuwen en ook nog zeer lang daarna. Vele beroemde kunstuitingen vinden hun wortels in dit omvangrijke boekwerk.
De schrijver van het boek was een dominicaans priester, een zekere Jacobus de Voragine en zijn boek werd de *Legenda Aurea* genoemd, de Gouden Legende.
Uit allerhande materiaal variërende van de bijbelse evangeliën tot aan volksverhalen, uit apocriefe geschriften en overleveringen van kerkvaders, componeerde deze dominicaan kleurrijke heiligen-verhalen.
Veel meer nog dan de bijbel zelf, die in die tijd slechts door zeer weinigen gelezen kon worden, hebben deze legenden een verstrekkende invloed gehad op het religieus besef van de gelovige middeleeuwse mens.
Zo is het historische beeld van Maria Magdalena daarna nog lange tijd bepaald door deze Gouden Legende.
In de *Legenda Aurea* lezen we dat Maria uit een koninklijk geslacht stamde, dat onder meer de burcht Magdala bij het Meer van Tiberias, het dorp Bethanië en een groot deel van de stad Jeruzalem bezat. Anders echter dan haar serieuzer broer en zus, Lazarus en Martha, zou Maria zich overgegeven hebben aan de vleselijke wellust en werd daarom ‘de zondares’ genoemd.
Dat veranderde op de dag dat ze berouwvol voor Jezus neerknielde toen deze het maal gebruikte bij Simon de Farizeeër. Maria overgoot de voeten van Jezus met tranen en droogde ze daarna met haar haren af. Tenslotte zalfde zij ze met zeer kostbare olie.
Daarna dreef Jezus zeven boze geesten bij haar uit.
Zo ontstond er, zo lezen we in de *Legenda Aurea*, een zeer speciale band tussen Jezus en Maria. Maria werd ‘zijn zonderlinge vriendin’, gastvrouw en huishoudster. Jezus sprong voor

haar op de bres tegenover de Farizeeën die haar onrein noemden, tegenover haar bemoeizuchtige zuster Martha die haar luiheid aanrekende en tegenover Judas die haar verkwisting verweet.
Na de dood van Jezus zou Maria met haar broer en zus, Lazarus en Martha, samen met hun dienstbode Martilla en nog een aantal andere christenen door de joden op een stuurloos schip zijn gezet. Door Gods hulp zouden ze behouden aangekomen zijn in het Franse Marseille. En aldaar, in het Provençaalse land, zou Maria het Evangelie het evangelie gepredikt en wonderen verricht hebben.
Na enkele jaren arbeid zou ze zich op een onherbergzame plaats teruggetrokken hebben waar ze door engelen gevoed en gelaafd werd. Na dertig jaar kluizenaarsschap zou ze definitief in de hemel opgenomen zijn.
Latere legenden knoopten hierbij aan en verhaalden dat zich aan boord van het stuurloze schip ook Jozef van Arimatea bevond, in het bezit van de kelk waarin Jezus bloed tijdens de kruisiging zou zijn opgevangen. Dit gegeven vormde mede de basis tot de vele graallegenden.
Volgens Jacobus de Voragine deden er ook verhalen de rondte dat Maria Magdalena de bruid van de evangelist Johannes was. Uiteraard wel voordat Jezus de apostel tot zich riep en hem onderwezen had dat de geestelijke liefde de lichamelijke verre oversteeg. Deze verhalen waren echter, volgens de dominicaan, verzinsels.

Bij nadere beschouwing lijkt het grootste deel van de legendevorming gebaseerd te zijn op een samenvoeging van verhalen in de bijbelse evangeliën. Er was al eerder, zoals we zagen, een traditie ontstaan met Maria Magdalena als zondares. En vrouwelijke zonden waren in de ogen van geestelijken in de eerste plaats seksuele zonden. Vooral in de Middeleeuwen werd de vrouw als vuige verleidster gezien, de wortel van het kwaad.
Opvallend is echter het verhaal over de landing in Zuid-Frankrijk. Nog steeds herdenken in de maand mei duizenden zigeuners in Saintes-Maries-de-la-Mer in de Camarque het aan land gaan van de twee Maria's met hun zwarte dienstmaagd, patrones van de zigeuners. Aan de 'Franse' Maria Magdalena hebben de schrijvers van het populaire boek *The Holy Blood and the Holy Grail* zelfs de afkomst van het vroege Franse koningshuis toegewezen.

Nieuwe bronnen

In de afgelopen decennia werd een aantal zeer belangrijke vondsten gedaan. De meest belangrijke voor de joods-christelijke cultuur zijn ongetwijfeld de Dode Zee-rollen en de vondst bij Nag Hammadi in Egypte in 1945. De Dode Zee-rollen die in 1947 en de jaren daarna bij Qumran werden gevonden bieden ons geen informatie over Maria Magdalena. Heel anders is dat met de vondst bij Nag Hammadi. In de kruik met een vijftigtal geschriften uit de eerste eeuwen van onze jaartelling bevonden zich enkele zeer oude christelijke teksten waarin de plaats van de Magdaleense duidelijk wordt verwoord. Ze bevestigen het beeld dat oprijst uit een al wat langer bekend manuscript uit de derde eeuw na Christus, de *Pistis Sophia*. In dit in de negentiende eeuw ontdekte geschrift fungeert Maria van Magdala

als ‘tolk’ voor de overige apostelen die niet altijd direct de leringen van Jezus lijken te begrijpen. Jezus moedigt haar aan te spreken:

> *‘Maria, jij begenadigde, die ik in alle hemelse mysteriën heb inwijd, spreek openlijk, want jouw bewustzijn is meer dan dat van al je broeders gericht op het koninkrijk der hemelen.’*

Als Maria dan uitleg aan de anderen geeft prijs Jezus haar uitbundig:

> *Toen Jezus Maria Magdalena deze woorden hoorde spreken zei hij: ‘Jij bent gelukzalig en vervuld, de gelukzalige omvattende volheid, die door alle geslachten zalig zal worden geprezen...’*
> *Toen nu Maria uitgesproken was zei hij: ‘Goed gesproken Maria. Jij bent begenadigd boven alle vrouwen op aarde omdat jij de volheid der volheid en de voleinding der voleinding zult zijn.’*

Maar Maria ondervindt ook tegenstand. Hoewel haar ‘bewustzijn telkens in staat is om de juiste interpretaties te geven’, aarzelt ze omdat ze bang wordt van Petrus: ‘want hij bedreigt me en haat onze sekse’. Petrus op zijn beurt roept uit: ‘Heer, deze vrouw is voor ons onverdraaglijk omdat zij ons de gelegenheid ontneemt om iets te zeggen, maar zelf herhaaldelijk aan het woord is.’
Die controverse tussen Petrus en Maria komen we ook tegen in haar ‘eigen’ evangelie, zoals we straks zullen zien.
Zoals hiervoor gesteld bevestigt de overlevering van de *Pistis Sophia* het beeld van Maria zoals dat naar voren komt in de recent gepubliceerde *Nag Hammadi-geschriften*. Zo luistert de Magdaleense in het geschrift de *Wijsheid van Jezus Christus* samen met enkele andere mannelijke apostelen naar de uiteenzettingen van Jezus over de schepping. Groter is haar rol in weer een andere Nag Hammadi-geschrift, het *Gesprek met de Verlosser.* De dialoog in deze tekst tussen Jezus, Mattheus en Judas gaat volgens sommige geleerden terug tot de eerste eeuw. Maria wordt daarin ‘een vrouw die het Al kent’ genoemd. Ze openbaart aan de anderen de diepere betekenis van Jezus’ woorden.
De vooraanstaande plaats van Maria krijgt wel een bijzondere klemtoon in het *Evangelie volgens Filippus*. Daarin vinden we onder meer deze intrigerende passage:

> *Drie vrouwen trokken altijd met de Heer op:*
> *Maria, zijn moeder,*
> *zijn zuster*
> *en Maria Magdalena,*
> *die zijn metgezellin wordt genoemd...*

Hier is niet alleen sprake van een ingewijde, een bijzondere leerlinge van Jezus, maar van zijn ‘metgezellin’. Ook elders in dit evangelie wordt daaraan gerefereerd:

> *Jezus hield op een andere wijze van Maria*
> *dan van de andere leerlingen,*
> *en hij kuste haar vaak;*
> *De overige leerlingen zagen hoe hij van Maria hield*
> *en vroegen hem:*

'Waarom houdt u meer van haar
dan van ons allemaal?'
De Heer antwoordde hun met de woorden:
'Waarom houd ik niet van jullie
zoals van haar?
Wel, als een blinde
en iemand die kan zien
samen in het donker zijn,
verschillen ze niet van elkaar.
Maar als het licht wordt,
zal de ziende het licht zien
en de blinde in het donker blijven.'

Maria Magdalena is in deze metafoor de ziende, de andere leerlingen vertoeven (nog) in het duister. Dit sluit bijna naadloos aan op een andere tekst, de meest beroemde die uit de kruik van Nag Hammadi tevoorschijn kwam, het *Evangelie van Thomas*. Daarin vraagt Maria Magdalena aan Jezus op wie zijn leerlingen lijken. En Jezus antwoordt dan:

Zij lijken op kinderen,
die zichzelf op een veld hebben neergezet
dat niet van hen is.
Als de eigenaars van het veld komen
zullen ze zeggen: Laat ons ons veld.
Als zij het veld dan aan hen laten
en het aan hen teruggeven
zullen zij naakt zijn in hun aanwezigheid.

Met andere woorden, ze hebben zich de leringen van Jezus nog niet eigen gemaakt. Het is nog niet hun bezit geworden. Daarom staan ze naakt tegenover de bezitters van de waarheid, waarvan Maria er een is.

Apostel der apostelen

Met de nu beschikbare gegevens, de bijbelse en ook buitenbijbelse bronnen, kunnen we tot een voorzichtige reconstructie komen van wie Maria Magdalena was. Drie aspecten vallen in het bijzonder op. Volgens de genoemde bronnen moet ze een *apostola apostolorum* zijn geweest, verder een ingewijde en tevens de metgezellin van Jezus. Laten we bij het eerste aspect beginnen.
Maria van Magdala is niet zomaar een van de vele vrouwen die met Jezus meetrok. Ze had een bijzondere plaats. Jezus sprak openlijk met haar, wat al een bijzonderheid in die tijd was. Maar hij liet haar ook aan het woord en stond toe dat ze zijn woorden aan de andere apostelen verduidelijkte. Ze was Jezus' meest begaafde leerlinge. Dat is althans de indruk die je krijgt bij het lezen van de verschillende teksten. Daarbij moet wel worden aangetekend dat niet alles op de manier gegaan en uitgesproken zal zijn als is opgetekend. Dat geldt voor de evangeliën en nog meer voor de buitenbijbelse bronnen. We hebben te maken met

overleveringen die meestal vele malen waren doorverteld voordat ze op schrift werden gezet.
Als echter in een typische mannenmaatschappij de aandacht zozeer gevestigd wordt op een vrouw, die in sommige opzichten zelfs superieur is aan mannen, heeft dat wel degelijk wat te zeggen. Dat geldt zeker ook voor de uiterst bevoorrechte positie van de Magdaleense in verschillende evangeliën waarin ze als eerste de opgestane Jezus ontmoet. Dat dit mannen niet lekker lag is te merken aan de reacties daarop van sommige kerkvaders. Zo merkt Ambrosius, bisschop van Milaan en tijdgenoot van Augustinus, nogal zuur op:

> *Het is acceptabel dat een vrouw werd aangesteld als boodschapster voor de mannen. Zodat zij, die als eerste aan de man de boodschap van de zonde in de wereld had gebracht, ook de eerste zou zijn die de boodschap van de genade van God zou brengen.*

De functie van de Magdaleense als spiritueel lerares is niet alleen uit de *Nag Hammadi-geschriften* te destilleren. Deze vormen een bevestiging van wat wij reeds eerder vermoedden bij het bestuderen van de iconografie. Waarin, het zij reeds gezegd, Maria herhaalde malen als lerares van de twaalf mannelijke apostelen wordt uitgebeeld.

Ingewijde

Maria was echter niet alleen de *apostola apostolorum*, ze wordt ook ‘de vrouw die het Al kent’ genoemd. Uit teksten waarin ze als zodanig wordt vermeld, kunnen we, in combinatie met de opmerking bij *Lucas* over de zeven demonen die uit Maria waren gegaan, concluderen dat de Magdaleense een volledig ingewijde was. Dat is ook op te maken uit de in de oudheid veelvuldig gebruikte metafoor van de ‘zeven uitgegane demonen’. Iedere stap in de zevenvoudige inwijding wordt verzinnebeeld door de overwinning van een innerlijke demon (soms ook wel ‘zonde’ of ‘hoofdzonde’ genoemd). Dat zien we bijvoorbeeld in de Mithras-religie bij de Romeinen, maar ook bij de Egyptische Hermetici.
Het *Evangelie volgens Maria (Magdalena)* is een typische inwijdingstekst. We kennen dit soort inwijdingsteksten niet zo veel. Want de hoogste graden van inwijding waren voorbehouden aan een geestelijke elite en mochten niet openbaar worden gemaakt aan profanen. Soms vinden we wat flarden van zo’n inwijding terug, zoals in de roman *Metamorphosen* van de Romeinse schrijver Apuleius of in de hermetische *Verhandeling over de achtste en negende hemelsfeer* die bij Nag Hammadi werd gevonden. Het feit dat een inwijdingstekst wordt verbonden met de persoon Maria Magdalena geeft al aan dat dit een gangbaar beeld was in de tijd waarin deze tekst is geschreven, waarschijnlijk in de tweede eeuw na Christus.
Uitermate bijzonder is het, ook hier weer, dat we te maken hebben met een vrouw. Dat is hoogst zeldzaam in de inwijdingsliteratuur. In de hierboven genoemde voorbeelden betreft het mannen en ook in de Mithrasdienst gold de inwijding uitsluitend voor mannen. Een inwijdingsdienst kon weliswaar in het teken van een vrouw staan, een godin als Isis of Astarte, maar de inwijdelingen waren mannen. Het kan bijna niet anders of er moet meer aan de hand zijn geweest. Dat klopt. Maria van Magdala was welhaast zeker Jezus’ vrouw.

Metgezellin van Jezus

Zoals hiervoor opgemerkt is alleen al het feit dat een vrouw als ingewijde wordt vermeld veelzeggend. Daarbij was het, in de verhoudingen van die dagen, voor vrouwen vrijwel onmogelijk zo dicht bij een man, Jezus, te verkeren als van Maria wordt verteld. Dat kon alleen als het naaste familie betrof. Een moeder, een zuster, een echtgenote. Dat Jezus bijvoorbeeld bij Martha op bezoek gaat, een vrouw alleen, was ongehoord. Dat kon alleen maar als er sprake was van een familieband. Het is dus zeker aan te nemen dat Martha, de zus was Maria, de schoonzus was van Jezus.
Gedurende deze eeuw zijn er meerdere speculaties gedaan over de juiste verhouding tussen Jezus en Maria Magdalena. Met enige regelmaat wordt de conclusie getrokken dat Maria de vrouw van Jezus moet zijn geweest. Soms wordt als pikant bewijs een verhaal opgevoerd dat de kerkvader Epiphanius citeert uit een tekst die we niet meer kennen maar zoiets als *Wetenswaardigheden over Maria* geheten moet hebben. In dit geschrift wijdt Jezus Maria in op een berg en laat haar zien dat de lichamelijke gemeenschap het aardse beeld is van de hemelse eenwording. Films als 'The Last Temptation' (en het boek van Nikos Kazantzakis dat daaraan ten grondslag ligt) komen dus niet helemaal uit de blauwe lucht vallen.
Maar buiten het romantisch erotische aspect zijn er 'hardere' bewijzen. Zowel christelijke als ook joodse geleerden, die een intensieve studie maakten van de 'Sitz im Leben' in het Palestina ten tijde van Jezus komen tot de conclusie dat het in die tijd praktisch onmogelijk geacht moet worden dat Jezus niet getrouwd zou zijn geweest. De joodse geleerde Shalom Ben-Chorin, goed thuis in het jodendom rond het begin van onze jaartelling, stelt dat het niet meer dan voor de hand liggend was dat Jezus, zoals dat gebruikelijk was, bij het bereiken van de volwassen leeftijd werd uitgehuwelijkt. Van rabbi's werd overigens min of meer vereist dat zij gehuwd waren teneinde Gods gebod om vruchtbaar te zijn en zich te vermenigvuldigen na te kunnen leven. Als Jezus daar om de een of andere reden niets voor gevoeld zou hebben, zouden de Farizeeën hem deze nalatigheid zeker verweten hebben. Een antwoord daarop van Jezus zou de latere kerk, die de maagdelijkheid tot ideaal verhief, zeker goed uit zijn gekomen. Ook Paulus, niet echt een warm pleitbezorger voor het huwelijk, zou zo'n verdediging van het celibaat van harte aangegrepen hebben.
Nu wordt er in het Nieuwe Testament nergens melding gemaakt van een eventueel huwelijk. Dat wil echter niet zeggen dat dit niet plaatsgevonden zou kunnen hebben. De evangelisten schreven ruim veertig jaar na de dood van Jezus. En, de aanvechtbare geboorteverhalen bij Lucas en Mattheus even daargelaten, beginnen ze met het 'openbare leven'. Jezus is dan al in de dertig. In zijn openbare leven zal weinig ruimte zijn geweest om zich met een gezin bezig te houden. Centraal stonden toen zijn leringen. Uit de overlevering daarvan hebben de evangelisten geput. Biografische gegevens, voor zover voorhanden, werden door deze evangelieschrijvers overgenomen uit mondelinge of schriftelijke bronnen. En, waar nodig voor de overtuigingskracht van het verhaal, aangevuld.
De schrijver van het *Evangelie volgens Johannes* heeft van een wonder vernomen. Dat zou op een bruiloft hebben plaatsgehad. Jezus zou water in wijn hebben veranderd. Maar de schrijver was verder niet geïnformeerd. Wiens bruiloft het was, hij wist het niet. Tegen het einde van de eerste eeuw schreef hij op wat hij gehoord en gelezen had en vulde dat wellicht aan met persoonlijke openbaringen. In die tijd werd over een huwelijk van Jezus al

lang niet meer gesproken. Johannes zag er blijkbaar niets onlogisch in dat een buitenstaander zich met de bruiloft van een ander zou bemoeien. Het betrof echter geen buitenstaander. Het was hoogstwaarschijnlijk Jezus' eigen bruiloft. Alhoewel zeer vroeg weergegeven in zijn chronologische beschrijving van de gebeurtenissen plaatst hij de bruiloft wel na de doop, hetgeen zeer onwaarschijnlijk is. In het Midden-Oosten was het gebruikelijk rond het vijftiende jaar uitgehuwelijkt te worden. Na de doop en het begin van zijn 'openbare optreden' had Jezus trouwens, we memoreerden dat al eerder, niet veel tijd meer zich met familie-aangelegenheden en bruiloften te bemoeien. Dat wordt hem dan ook door zijn familie kwalijk genomen. Het enge familieverband was Jezus echter overstegen. Als toehoorders bij een bepaalde gelegenheid opmerken dat zijn moeder, broers en zusters buiten staan te wachten, antwoordt Jezus:

> *'Wie zijn mijn moeder en mijn broers?'*
> *Hij liet zijn blik gaan langs de mensen die in een kring om hem heen zaten en zei: 'Kijk, hier zijn mijn moeder en mijn broers. Want wie de wil doet van God, die is mijn broer en mijn zuster en mijn moeder.'*

Sterke aanwijzingen voor een huwelijk zijn ook te vinden in de in 1945 ontdekte *Nag Hammadi-geschriften*. Daar wordt, in het *Evangelie volgens Filippus*, openlijk gesproken over de 'metgezellin' van de Heer, zijn vrouw dus. Daar valt direct tegen in te brengen dat de vorm waarin dit gnostische evangelie is overgeleverd duidelijk invloeden uit de tweede eeuw heeft ondergaan. Dat wil echter geenszins zeggen dat er geen oude overleveringen in verwerkt kunnen zijn. Er is in dat evangelie bijvoorbeeld ook een aantal redelijk oorspronkelijke uitspraken van Jezus opgenomen.
In datzelfde evangelie is ook te lezen dat Jezus de Magdaleense vaak op de mond kuste. Als dit stoelt op oude overleveringen moet het wel een huwelijksband betreffen.
Ook in het apocriefe *Evangelie van de Heilige Twaalven* wordt gerept over een huwelijk met Maria Magdalena:

> *En op zijn achttiende jaar werd Jezus uitgehuwelijkt aan Mirjam, een maagd van de stam van Juda, met wie hij zeven jaren leefde, en zij stierf, want God nam haar weg, opdat Hij zou kunnen doorgaan tot de hogere dingen die Hij doen moest, en lijden voor de zonen en dochters der mensheid...*

Deze vermelding is nogal opvallend omdat er verder in dit evangelie niet meer aan wordt gerefereerd. Het valt ook geheel buiten de context van dit geschrift, dat (fysieke) zuiverheid, vegetarisme en de liefde voor planten en dieren uitdraagt. Bijna altijd wordt dat verbonden met een ascetische leefwijze.
Er zijn vele argumenten meer. Een aantal daarvan is te vinden in het boek *Was Jesus Married?* van William E. Phipps.

Maria Magdalena moet wel Jezus' vrouw zijn geweest. En door haar bijzondere band met deze man kon ze, wat uniek is in de geschiedenis van de oudheid, als vrouw worden ingewijd. De zeven demonen zijn uitgegaan. En vanuit deze status als wetende kon ze de andere, nog niet ingewijde leerlingen, helpen bij het toelichten van Jezus' leringen. Dat werd later niet meer begrepen. Het geestelijke maagdschap, de zuiverheid van Maria van

Magdala, werd door de latere kerk vervangen door een fysieke maagdelijkheid, verbonden met Jezus' moeder. En zo literair overgedragen op Jezus zelf.

Het Evangelie op Maria's naam

In tegenstelling tot wat algemeen gedacht wordt is het *Evangelie volgens Maria (Magdalena)* niet gevonden bij Nag Hammadi in 1945, maar vormt het de eerste tekst in de zogenaamde *Berlijnse Codex*, officieel *Berolinensis Gnosticus 8502* (BG) geheten. Deze codex werd in 1896 in Cairo bij een antiquair ontdekt en momenteel in Berlijn bewaard. Door een aantal vreemde omstandigheden kon echter pas na de Tweede Wereldoorlog een tekstuitgave van deze codex verschijnen. Twee van de vier geschriften die deze codex telt bleken eveneens gevonden te zijn bij Nag Hammadi. Dat is onder meer de reden dat ze vaak in een adem met de *Nag Hammadi-geschriften* worden genoemd. Toen dan ook in 1977 de eerste Engelse vertaling van alle bij Nag Hammadi gevonden teksten het licht zag waren daar ook de papyri van de *Berlijnse Codex* in opgenomen. In de Nederlandse vertaling van de *Nag Hammadi-geschriften* zijn deze teksten eveneens opgenomen.

Tekstoverlevering

Het *Evangelie volgens Maria* wordt in de oud-christelijke literatuur wel genoemd, maar we weten niet zeker of daar het hier weergegeven evangelie mee is bedoeld. Buiten de tekst zoals die aangetroffen werd in de *Berlijnse Codex* zijn er deze eeuw nog enkele papyri gevonden met fragmenten van ditzelfde evangelie (papyrus *Oxyrinchus 3525* en papyrus *Rylands 463*). Deze fragmenten zijn in het Grieks, de taal waarin het evangelie oorspronkelijk werd geschreven voordat het vertaald werd in de Koptische versie die we kennen uit de *Berlijnse Codex*.
Het evangelie is waarschijnlijk in de eerste helft van de tweede eeuw afgeschreven. Wat niet wil zeggen dat er geen materiaal in verwerkt kan zijn van veel oudere datum. In de eerste anderhalve eeuw van onze jaartelling was de mondelinge overlevering zeer groot. Zelfs na het ontstaan van de (vrij late) evangeliën bleef de mondelinge traditie in hoog aanzien. Daarbij gold het vooral de woorden die Jezus ooit gesproken had.
Desalniettemin moeten we aannemen dat de naam 'Maria' later aan het evangelie toegevoegd is en de Magdaleense niet zelf de schrijfster van deze tekst is. In onze tijd lijkt dat wat wonderlijk maar in de eerste eeuwen was het gebruikelijk om bepaalde traktaten of evangeliën op naam van een apostel te zetten. Soms uit eerbetoon, soms om uit te laten komen dat het in zijn of haar geest werd geschreven, soms ook om het geschrift meer autoriteit te geven.
De bijbelse evangeliën zijn ons oorspronkelijk ook zonder de naam van de auteur overgeleverd. Deze namen werden er pas in de tweede eeuw aan toegevoegd. Modern bijbelonderzoek toont aan dat bijvoorbeeld het *Evangelie volgens Mattheus* zeker niet door de apostel Mattheus geschreven is en ook aan het schrijverschap van de apostel Johannes wordt in wetenschappelijke kring sterk getwijfeld. Bij de brieven uit het Nieuwe Testament is het opvallend dat van alle katholieke brieven die op naam gesteld zijn van een apostel er geen enkele door een apostel zelf geschreven is.

De aanduiding ‘Het evangelie volgens Maria’ waar de tekst mee besluit is dus door de auteur of een latere afschrijver aangebracht. En deze auteur was niet Maria.

Vertaling

De hieronder volgende vertaling is overgenomen uit J.Slavenburg/W.G.Glaudemans, *Nag Hammadi-geschriften* I (Deventer 1994, inmiddels vijfde druk). Naast deze vertaling zijn er een aantal andere in de Nederlandse taal. De origineelste is van G.P.Luttikhuizen in *Gnostische Geschriften I* uit 1986 (Kampen). Gerard Luttikhuizen vertaalde de tekst namelijk rechtstreeks vanuit het Koptisch. Een wetenschappelijke uitgave met de Koptische tekst met een vertaling in het Engels is te vinden in *The Coptic gnostic Library. A Complete Edition of the Nag Hammadi Codices*, Volume 3 (Leiden 2000), 453-471 van de hand van R.McL.Wilson en George W.MacRae.

HET EVANGELIE VOLGENS MARIA

Inleiding

Algemeen wordt aangenomen dat het *Evangelie volgens Maria* door ‘gnostici’ (letterlijk: zij die *gnosis* hebben) geschreven zou zijn. Dat niet alleen omdat het gevonden werd tussen andere gnostische teksten als het *Geheime Boek van Johannes* of de *Wijsheid van Jezus Christus*. De inhoud van het evangelie zou je gnostisch kunnen noemen alleen al om de volgende passage:

> *Toen de Gezegende dit gezegd had, groette hij hen allen met de woorden: ‘Vrede zij met jullie. Breng mijn vrede voort. Let erop dat jullie niemand misleiden door te zeggen: "Zie hier" of "zie daar", want de Zoon des Mensen verblijft in jullie binnenste. Volg hem! Die hem zoeken zullen hem vinden. Ga zo heen en verkondig het evangelie van het Koninkrijk. Leg geen andere bepaling op dan die welke ik jullie heb gesteld. En vaardig geen wet uit zoals de wetgever, opdat jullie daar geen gevangenen van worden’.*
> *Toen hij dit gezegd had, ging hij heen.*

De Zoon des Mensen, Christus, wordt voorgesteld in de mens en niet als persoon buiten de mens. Tevens waarschuwt Jezus voor het uitvaardigen van wetten. In de gnostiek overstijgt het innerlijke weten de uiterlijke wetten.
Maar misschien is het wel helemaal verkeerd om een tekst als deze ‘gnostisch’ te noemen als zou blijken dat het oorspronkelijke christendom pure gnosis zou zijn, zoals steeds meer onderzoekers stellen. In dat geval zou je ook beter van ‘spirituele christenen’ kunnen spreken in plaats van ‘gnostici’.
Het *Evangelie volgens Maria* is in ieder geval een esoterische tekst. De kern van het evangelie wordt namelijk gevormd door een openbaring van Jezus over zijn ziel die opstijgt langs de hemelsferen. Dit soort openbaringen waren uitsluitend bedoeld voor ingewijden. Door het ontbreken van de eerste zes pagina's valt de tekst midden in een gesprek tussen de opgestane Jezus en zijn leerlingen. Na zijn opstijging blijven de leerlingen bedroefd achter,

maar worden getroost door Maria. Zij vertelt dan over een visioen dat ze had. Helaas ontbreken er dan weer vier pagina's van het oorspronkelijke handschrift. Als de tekst wordt vervolgd, is Maria nog (of weer) aan het woord en vertelt de leerlingen wat Jezus aan haar openbaarde over de reis van zijn ziel langs de hemelwachters. Dat wordt haar niet in dank afgenomen door Andreas, die dat als ‘afwijkende leringen’ ziet. Ook Petrus is not amused. Maar Levi neemt het voor haar op, want ‘de Verlosser kende haar erg goed en daarom heeft hij van haar meer gehouden dan van ons.’

Tekst

[*de eerste zes pagina's van het oorspronkelijke handschrift ontbreken*]

...zal de materie vernietigd worden of niet?’
De Verlosser zei:
‘Alle naturen, alle vormen en alle schepselen bestaan in en met elkaar en ze zullen weer teruggevoerd worden tot hun eigen wortel. Want de natuur van de materie kan zich slechts tot haar eigen natuur terugvoeren. Wie oren heeft om te horen, die hore!’
Petrus vroeg hem:
‘Omdat u ons alles heeft uitgelegd zeg ons nu nog dit: wat is de zonde van de wereld?’
De Verlosser zei:
‘Zonde bestaat niet. Maar het zijn jullie die de zonde maken, namelijk wanneer jullie doen wat in wezen gelijk staat aan overspel, dat wat men "de zonde" noemt.
Daarom is het goede in jullie midden gekomen, naar het wezen van iedere natuur, om deze weer in zijn wortel te herstellen.’
Toen ging hij voort en zei:
‘Daarom worden jullie ziek en sterven jullie, omdat jullie houden van wat jullie misleidt. Wie het vatten kan, die vatte het!
De materie gaf geboorte aan een begeerte die haar gelijke niet kent omdat zij uitgegaan is van iets tegennatuurlijks. Zo heerst er verwarring in het gehele lichaam. Daarom heb ik jullie gezegd: "Heb goede moed". En als jullie moedeloos zijn, vat toch moed tegenover de verschillende vormen van de natuur. Wie oren heeft om te horen, die hore!’

Toen de Gezegende dit gezegd had, groette hij hen allen met de woorden: ‘Vrede zij met jullie. Breng mijn vrede voort. Let erop dat jullie niemand misleiden door te zeggen: "Zie hier" of "zie daar", want de Zoon des Mensen verblijft in jullie binnenste. Volg hem! Die hem zoeken zullen hem vinden. Ga zo heen en verkondig het evangelie van het Koninkrijk. Leg geen andere bepaling op dan die welke ik jullie heb gesteld. En vaardig geen wet uit zoals de wetgever, opdat jullie daar geen gevangenen van worden’.
Toen hij dit gezegd had, ging hij heen.

Zij echter waren bedroefd. Ze huilden heftig en ze zeiden:
‘Hoe moeten we naar de heidenen gaan en het evangelie van het Koninkrijk van de Zoon van de Mens prediken? Als hij al niet werd gespaard, hoe zal men ons dan sparen?’
Toen stond Maria (Magdalena) op en zij kuste hen allen en zei tegen haar broeders:

‘Huil niet, wees niet bedroefd en twijfel niet, want zijn genade zal geheel met jullie zijn en jullie behoeden. Laten we liever zijn grootheid prijzen, want hij heeft ons voorbereid en ons tot mens gemaakt.’
Toen Maria dit zei richtte zij hun harten op het Goede.
En ze begonnen de woorden van de Verlosser te bespreken.

Petrus zei tegen Maria:
‘Zuster, we weten dat de Verlosser meer van jou gehouden heeft dan van de andere vrouwen. Zeg ons de woorden van de Verlosser zoals die jij je die herinnert, die jij kent maar die wij niet kennen en die we ook nog niet hebben gehoord’.

Maria antwoordde en zei:
‘Wat voor jullie verborgen is zal ik jullie bekend maken’.
En ze begon hun het volgende te vertellen:
‘Ik’, zei ze, ‘ik zag de Heer in een visioen; en ik zei tegen hem:
"Heer, ik zie u vandaag in een visioen".
Hij antwoordde en sprak tot mij:
"Gezegend ben je dat je niet wankelt bij mijn aanblik. Want waar het bewustzijn is, daar is de schat".
Ik vroeg aan hem:
"Heer, ziet hij, die een visioen heeft, nu met de ziel of met de geest?"
De Verlosser antwoordde en sprak:
"Hij ziet noch met de ziel noch met de geest maar met het bewustzijn, dat tussen die twee in ligt. Zo is het dat hij een visioen waarneemt en het is [...]’

[*hier ontbreken de pagina's 11-14 van het oorspronkelijke handschrift*]

[...] het.
En de Begeerte zei:
"Ik heb je niet omlaag zien gaan,
maar nu zie ik je omhoog gaan.
Waarom lieg je?
Want je hoort bij mij!"
De ziel antwoordde en zei:
"Ik heb jou gezien,
maar jij zag mij niet,
noch herkende je mij.
Je hebt mij als kleding gediend
en je kende mij niet".
Toen ze dit gezegd had ging ze met grote vreugde weg.

Toen kwam ze bij de derde macht, die Onwetendheid genoemd wordt. Deze wilde de ziel uithoren:
"Waarheen ben je op weg?

In slechtheid ben je vastgehouden en
je bent onderworpen aan mijn oordeel!"
Maar de ziel zei:
"Waarom oordeel je over mij,
terwijl ik niet geoordeeld heb!
Ik werd vastgehouden,
hoewel ik niets vastgehouden heb.
Ik werd niet herkend.
Maar ik heb wel herkend dat het Al opgelost zal worden;
zowel de aardse dingen als de hemelse".

Toen de ziel zo de derde macht voorbijgekomen was, steeg ze verder omhoog en zag de vierde macht. Deze had zeven gedaanten:
De eerste vorm is de duisternis.
De tweede de begeerte.
De derde de onwetendheid.
De vierde is de prikkel van de dood.
De vijfde is het koninkrijk van het vlees.
De zesde is de domme wijsheid van het vlees.
De zevende is de vertoornde wijsheid.
Dat zijn de zeven heerschappijen van de Toorn.
Ze vroegen de ziel:
"Vanwaar kom je,
moordenares;
en waarheen ben je op weg,
jij die de ruimte bedwong?"
De ziel antwoordde en sprak:
"Wat mij bindt is gedood
en wat mij omringt is overwonnen.
Mijn begeerte heeft opgehouden te bestaan
en de onwetendheid is gestorven.
In een wereld ben ik bevrijd
uit een andere wereld
en in een beeld
door een beeld van boven;
want de boeien der vergetelheid
hebben een tijdelijke duur.
Van dit ogenblik af
zal ik de rust ontvangen,
los van het tijdsverloop van de eon;
in zwijgen".

Toen Maria dit had gezegd, zweeg ze, want tot zover had de Verlosser met haar gesproken.

Maar Andreas nam het woord en zei tegen de broeders:
‘Zeg eens, wat denken jullie over wat zij gezegd heeft? Ik voor mij geloof niet dat de Verlosser dit heeft gezegd, want het is duidelijk dat het afwijkende ideeën zijn’.
Petrus nam het woord en sprak over deze zelfde dingen. Hij vroeg hun over de Verlosser:
‘Zou hij werkelijk buiten ons om en niet openlijk met een vrouw gesproken hebben? Moeten wij ons soms omkeren en allemaal naar haar luisteren? Heeft hij aan haar de voorkeur gegeven boven ons?’

Toen huilde Maria en zei tegen Petrus:
‘Mijn broeder Petrus, wat denk je? Denk je dat ik het zelf in mijn hart bedacht heb of dat ik leugens vertel over de Verlosser?’
Levi nam het woord en zei tegen Petrus:
‘Petrus, jij bent altijd zo heetgebakerd! En nu zie ik weer dat je redetwist met deze vrouw als met tegenstanders. Als de Verlosser haar waardig bevonden heeft, wie ben jij dan om haar te verwerpen? Zeer zeker kende de Verlosser haar erg goed en daarom heeft hij van haar meer gehouden dan van ons. We moesten ons eerder schamen en ons bekleden met de volkomen Mens en hem in ons zelf verwerven, zoals hij ons heeft opgedragen, en het evangelie verkondigen. En laten we daarbij geen andere bepaling of wet opleggen dan wat de Verlosser gezegd heeft’.

Toen Levi dit gezegd had maakten ze zich op om te verkondigen en te prediken.

Het Evangelie volgens Maria.

Toelichting

Omdat de eerste zes pagina's ontbreken vallen we midden in een gesprek dat de opgestane Jezus heeft met (enkele van) zijn leerlingen. Een staartje van een hoogstwaarschijnlijk veel uitgebreidere dialoog kunnen we nog meenemen. Voor een gemakkelijk onderscheid hebben we telkens de gedeelten van de originele tekst van het Evangelie *cursief* gezet en de toelichting daarop in normaal lettertype.

> *...zal de materie vernietigd worden of niet?'*
> *De Verlosser zei:*
> *'Alle naturen, alle vormen en alle schepselen bestaan in en met elkaar en ze zullen weer teruggevoerd worden tot hun eigen wortel. Want de natuur van de materie kan zich slechts tot haar eigen natuur terugvoeren. Wie oren heeft om te horen, die hore!'*

Het antwoord op de vraag van een van de leerlingen of de materie vernietigd zal worden is er een voor de goede verstaander ('Wie oren heeft om te horen, die hore!'). Alles is voortgekomen uit een geestelijke essentie en wordt ook weer teruggebracht tot de geestelijke essentie. Deze gedachte vinden we niet alleen in het spirituele christendom maar bijvoorbeeld ook bij Plato. De vergankelijke aardse verschijningsvormen zijn uitingen van hogere onvergankelijke 'ideeën'.

> *Petrus vroeg hem:*
> *'Omdat u ons alles heeft uitgelegd zeg ons nu nog dit: wat is de zonde van de wereld?'*
> *De Verlosser zei:*
> *Zonde bestaat niet. Maar het zijn jullie die de zonde maken, namelijk wanneer jullie doen wat in wezen gelijk staat aan overspel, dat wat men "de zonde" noemt.*
> *Daarom is het goede in jullie midden gekomen, naar het wezen van iedere natuur, om deze weer in zijn wortel te herstellen.*
> *Toen ging hij voort en zei:*
> *Daarom worden jullie ziek en sterven jullie, omdat jullie houden van wat jullie misleidt.*
> *Wie het vatten kan, die vatte het!*

In het *Evangelie volgens Filippus* (*Nag Hammadi-geschriften*) wordt gezegd dat 'elke gemeenschap die tussen ongelijken plaatsvindt, overspel is!' Ook lezen we daar:

> *De mens vermengt zich met de mens.*
> *Het paard vermengt zich met het paard,*
> *de ezel vermengt zich met de ezel.*
> *Al het gelijksoortige vermengt zich met elkaar.*
>
> *Zo vermengt de geest zich met geest,*
> *het woord verenigt zich met het woord,*
> *en het licht met het licht.*

Als je mens wordt,
zal de mens je liefhebben;
als je geest wordt,
zal de geest zich met je verenigen;
als je verstandig wordt,
zal het verstand zich met je vermengen;
als je licht wordt,
zal het licht zich met je verenigen;
als je wordt als die boven zijn
zullen zij die boven zijn in je rusten.

Als je paard wordt
of ezel, stier, hond, schaap
of één van de andere dieren
die buiten en onder ons leven,
zal noch de mens,
noch de geest,
noch het verstand,
noch het licht,
en evenmin dat wat boven is
en in het binnenste is,
je kunnen liefhebben.

Ze zullen niet in je kunnen rusten
en je zult geen deel aan hen hebben.

Ieder mens, schijnt hier bedoeld te worden, dient zich te verbinden aan wat met hem overeenkomt. Een verbinding met iets of iemand dat niet 'gelijk' (wezensvreemd) aan hem is wordt overspel genoemd. Als de vergeestelijkte mens zich blijft verbinden aan de materie is dat een vorm van overspel. De materie is de vorm waarin de mens zich (tijdelijk) uit kan drukken. Aan de vorm mankeert niets, wel aan zijn binding ermee en de beelden en de projecties die hij erop los laat. In het *Gesprek met de Verlosser* (*Nag Hammadi-geschriften*) zegt Jezus: 'Want het genot van de wereld is vals en haar goud en zilver zijn dwalingen.' De materiële wereld wordt voorgesteld als een illusie, als 'maya'. En vasthouden aan een illusie ('wat jullie misleidt') betekent afgescheiden worden van heelheid; dat veroorzaakt ziekte en dood. Voor wie tot de essentie (de geest) van zijn bestaan kan terugkeren ('het goede') bestaan er geen ziekte en dood meer. Omdat dit niet voor iedereen te begrijpen is zegt Jezus 'wie het vatten kan vatte het' zoals in vele geschriften (o.a. in de bijbel) waarin dan gezinspeeld wordt op een diepere betekenis.

De materie gaf geboorte aan een begeerte die haar gelijke niet kent omdat zij uitgegaan is van iets tegennatuurlijks. Zo heerst er verwarring in het gehele lichaam. Daarom heb ik jullie gezegd: "Heb goede moed". En als jullie moedeloos zijn, vat toch moed tegenover de verschillende vormen van de natuur. Wie oren heeft om te horen, die hore!

Met het ontstaan van de materie is ook de begeerte ernaar geboren. Zij is ontstaan uit iets dat hier 'tegennatuurlijk' wordt genoemd omdat het voortkomt uit de wereld van de ziele-krachten, het rijk van de demiurg. Gnostische scheppingsmythen verhalen over Sophia als de voortbrengster van de wereldschepper, de demiurg. Deze laatste zou ontstaan zijn uit een 'tegennatuurlijke' schepping van Sophia die voortbracht zonder een 'natuurlijke' partner (paargenoot) en daarom een, zoals het in oude teksten staat, een 'misgeboorte' voortbracht. De demiurg schiep samen met zijn helpers de sterfelijke mens uit de materie en begiftigde die met een ziel. Maar de diepste kern van de mens is, volgens de gnostici, geest (of ook wel: het pure Licht). Daarom heerst er ook verwarring in het hele lichaam van die mens die van oorsprong afkomstig is van (en deelheeft aan) de onsterfelijke geestelijke wereld maar zich alleen bewust is van zijn sterfelijke lichamelijke toestand.
Niet de materie zelf wordt als slecht voorgesteld maar de begeerte die eruit voortkwam. De begeerte schept verwarring. Eeuwige beelden worden verward met tijdelijke (eigen)beelden. De begeerte gaat voorbij aan de diepere essentie en richt zich slechts op één laag. Troostend roept Jezus op moed te vatten tegenover de verschillende vormen van de natuur. Want door het onderkennen daarvan zal de mens de (schijnbare) dualiteit erin kunnen ontdekken.
In het *Gesprek met de Verlosser* zegt Jezus:

Als iemand niet in de duisternis staat,
zal hij niet in staat zijn het licht te zien.
Als iemand niet begrijpt hoe het vuur ontstond,
zal hij er in opbranden,
omdat hij de wortel ervan niet kent.
Als iemand niet eerst het water begrijpt,
zal hij niets kennen.
Wat betekent het dan voor hem
daaruit de doop te ontvangen?
Als iemand niet begrijpt
waar de wind die blaast vandaan komt,
zal hij erin meelopen.
Als iemand niet begrijpt
hoe het lichaam dat hij draagt is ontstaan,
zal hij er in omkomen.
En hoe wil iemand die de zoon niet kent
de Vader kennen?
En voor hem die de wortel van alle dingen niet zal kennen,
zullen ze verborgen blijven.
Hij die de wortel van het slechte niet leert kennen,
is er ook geen vreemde voor.
Hij die niet begrijpt hoe hij kwam
zal ook niet begrijpen hoe hij zal gaan...

Toen de Gezegende dit gezegd had, groette hij hen allen met de woorden: 'Vrede zij met jullie. Breng mijn vrede voort. Let erop dat jullie niemand misleiden door te zeggen:

"Zie hier" of "zie daar", want de Zoon des Mensen verblijft in jullie binnenste. Volg hem! Die hem zoeken zullen hem vinden. Ga zo heen en verkondig het evangelie van het Koninkrijk. Leg geen andere bepaling op dan die welke ik jullie heb gesteld. En vaardig geen wet uit zoals de wetgever, opdat jullie daar geen gevangenen van worden'.
Toen hij dit gezegd had, ging hij heen.

Zoals we al eerder zagen wordt de Zoon des Mensen, Christus, voorgesteld in de mens en niet als persoon buiten de mens. Jezus waarschuwt voor het volgen van iemand buiten hemzelf, zelfs al is het de Zoon des Mensen. Hij roept op tot het luisteren naar de Christus in het eigen hart. Dat wordt elders wel 'het evangelie van het Koninkrijk' genoemd..
In het *Geheime Boek van Jacobus* (*Nag Hammadi-geschriften*) zegt Jezus: 'Laat het Koninkrijk der Hemelen in jullie zelf niet tot een woestijn worden. Wees niet hoogmoedig vanwege het verlichtende licht, maar wees voor elkaar zoals ik was voor jullie!' Hier zegt hij: 'Leg geen andere bepaling op dan die welke ik jullie heb gesteld.'
Tevens waarschuwt Jezus voor het uitvaardigen van wetten. Want het innerlijke weten overstijgt de uiterlijke wetten.
In een oud handschrift van het *Evangelie volgens Lucas* is te lezen dat Jezus eens iemand tegenkwam die op de sabbat aan het werk was. Hij zei tegen hem: 'Mens, als je weet wat je doet ben je gezegend, zo niet dan ben je... een wetsovertreder.' Het innerlijke weten, verbonden aan de Christus in het eigen hart, stijgt, in die visie, verre uit boven de uiterlijke wet.

Zij echter waren bedroefd. Ze huilden heftig en ze zeiden:
'Hoe moeten we naar de heidenen gaan en het evangelie van het Koninkrijk van de Zoon van de Mens prediken? Als hij al niet werd gespaard, hoe zal men ons dan sparen?'
Toen stond Maria (Magdalena) op en zij kuste hen allen en zei tegen haar broeders:
'Huil niet, wees niet bedroefd en twijfel niet, want zijn genade zal geheel met jullie zijn en jullie behoeden. Laten we liever zijn grootheid prijzen, want hij heeft ons voorbereid en ons tot mens gemaakt.'
Toen Maria dit zei richtte zij hun harten op het Goede.
En ze begonnen de woorden van de Verlosser te bespreken.

De vooraanstaande plaats van Maria Magdalena is hier duidelijk. Zij spreekt de overigen moed in en weet met stellige zekerheid te melden dat de genade van Jezus hen begeleidt. Jezus die hen tot (volledig) 'mens' heeft gemaakt en hen voorbereid heeft op hun taak.

Petrus zei tegen Maria:
'Zuster, we weten dat de Verlosser meer van jou gehouden heeft dan van de andere vrouwen. Zeg ons de woorden van de Verlosser zoals die jij je die herinnert, die jij kent maar die wij niet kennen en die we ook nog niet hebben gehoord'.

Maria antwoordde en zei:
'Wat voor jullie verborgen is zal ik jullie bekend maken'.
En ze begon hun het volgende te vertellen:

De prominente plaats van Maria wordt hier door Petrus bevestigd, ondanks zijn tegensputteren aan het eind van dit evangelie. Tevens erkent hij dat Jezus met Maria dingen besproken heeft die de andere leerlingen nog niet kenden. Maria is hier bovenal de *apostola apostolorum*.

> *'Ik', zei ze, 'ik zag de Heer in een visioen; en ik zei tegen hem:*
> *"Heer, ik zie u vandaag in een visioen".*
> *Hij antwoordde en sprak tot mij:*
> *"Gezegend ben je dat je niet wankelt bij mijn aanblik. Want waar het bewustzijn is, daar is de schat".*
> *Ik vroeg aan hem:*
> *"Heer, ziet hij, die een visioen heeft, nu met de ziel of met de geest?"*
> *De Verlosser antwoordde en sprak:*
> *"Hij ziet noch met de ziel noch met de geest maar met het bewustzijn, dat tussen die twee in ligt. Zo is het dat hij een visioen waarneemt en het is [...]'*

In de vroegchristelijke literatuur is er veelvuldig sprake van visioenen. Ook in het *Gesprek met de Verlosser* voert Jezus Maria Magdalena, Matteüs en Judas mee in een visioen en in de *Openbaring van Petrus* (*Nag Hammadi-geschriften*) komen maar liefst drie visioenen voor. Zoals Christus aan de apostel Paulus in een visioen verschijnt voor de poorten van Damascus zo openbaart hij zich, volgens het Nieuwe Testament, ook aan vele anderen. Soms om te troosten, maar meestal om leringen door te geven en openbaringen te doen.
Waar Maria Magdalena zo'n unieke band had met de aardse Jezus zou het alleszins begrijpelijk zijn als ze van streek zou raken door zijn plotselinge aanwezigheid in een levendig visioen. In het *Evangelie volgens Johannes* herkent ze de opgestane Jezus eerst niet. Maar nu is ze zo sterk dat ze niet wankelt. Ze heeft bewustzijn verkregen. Het is ook vanuit het bewustzijn dat men waarneemt en kan schouwen, lezen we hier. Niet gekleurd door de ziel en nog niet totaal verenigd in geest (dat ieder beeld en visioen overstijgt).
Jezus' uitspraak 'waar het bewustzijn is, daar is de schat' vinden we op meer plaatsen in de vroegchristelijke literatuur. Justinus de Martelaar vermeldt deze en Clemens van Alexandrië verschillende malen. Ook in de Manicheese Psalmen is dit Jezuswoord terug te vinden.

De rest van de tekst kunnen we niet volgen omdat hier helaas vier pagina's van het handschrift ontbreken.

> *[...] het.*
> *En de Begeerte zei:*
> *"Ik heb je niet omlaag zien gaan,*
> *maar nu zie ik je omhoog gaan.*
> *Waarom lieg je?*
> *Want je hoort bij mij!"*
> *De ziel antwoordde en zei:*
> *"Ik heb jou gezien,*

(maar) jij zag mij niet,
noch herkende je mij.
Je hebt mij als kleding gediend
en je kende mij niet".
Toen ze dit gezegd had ging ze met grote vreugde weg.

Na het manco van vier codexpagina's vallen we hier midden in een openbaring. Het is vrijwel zeker dat Jezus hier aan Maria vertelt over de reis van zijn ziel door de hemelsferen, nadat hij het aardse lichaam heeft afgelegd. Voor wie deze tekst werd geschreven was deze taal hoogstwaarschijnlijk alleszins begrijpelijk omdat hij vertrouwd was met de genoemde symbolen. Het was, nogmaals, een tekst voor ingewijden.

In de oudheid kende men het beeld van de opstijging van de ziel door de diverse hemelsferen. Meestal sprak men van zeven hemelen (maar soms ook wel van twaalf). Boven deze (zeven) hemelen wordt vaak een achtste hemel voorgesteld waar de demiurg, de wereldschepper, zetelt. Daar weer boven is een soort wachtkamer voor de hoogste hemel (de tiende), het *pleroma*. Dat is de volkomen geestelijke hemel van God de Vader, de Moeder en Christus.
Vanuit die geestelijke wereld daalt een druppel (een stukje Geest, of lichtvonk genoemd) af en komt in de zielehemelen daaronder. In iedere hemelsfeer krijgt de neervallende druppel als het ware een 'jasje' aan, een zielegewaad (of: sluier). Omhuld met deze zielemantels (zielekwaliteiten) incarneert de druppel in een menselijk lichaam.
Bij de stoffelijke dood zal het lichaam achterblijven en vergaan; maar de naar verlossing strevende ziel (met daarin de Geest-druppel) zal dezelfde weg omhoog gaan als waarlangs ze is afgedaald. Ze zal iedere hemelsfeer moeten passeren op haar reis omhoog. Wachters van iedere sfeer proberen echter de doortocht te belemmeren om de ziel (met daarin de Geestvonk) in de materie gevangen te houden.
In *Poimandres*, het eerste tractaat van het *Corpus Hermeticum* (hier geciteerd in de vertaling van Roel van den Broek), wordt dat heel beeldend uitgelegd:

'*Allereerst geef je bij de ontbinding van het stoffelijke lichaam het lichaam zelf over aan de verandering, en het uiterlijk dat je hebt wordt onzichtbaar, en je persoonlijkheid, die geen uitstraling meer heeft, geef je over aan de demon. En de zintuigen van het lichaam gaan terug naar hun eigen bronnen, gaan daar weer deel van uitmaken en voegen zich weer bij de werkingen daarvan. En de drift en de begeerte keren terug naar de redeloze natuur.*
En zo begeeft zich de mens dan omhoog door het samenstel der sferen:
aan de eerste sfeer geeft hij zijn vermogen tot groei en vermindering,
aan de tweede het instrument van het slechte, de nu effectloze listigheid,
aan de derde het onmachtig geworden bedrog van de begeerte,
aan de vierde het uiterlijk vertoon van de heerschappij, nu zonder hebzucht,
aan de vijfde de goddeloze overmoed van de onbezonnen doldriestheid,
aan de zesde de boze aandriften van de rijkdom, die nu geen invloed meer heeft,
en aan de zevende sfeer de leugen die valstrikken spant.

En dan komt de mens, ontdaan van astrale invloeden, in de achtste sfeer, slechts in het bezit van zijn eigenlijke zelf, en samen met de geestelijke wezens bezingt hij de Vader. En alle aanwezigen verheugen zich over zijn aankomst, en als hij dan aan zijn metgezellen gelijk geworden is, hoort hij ook hoe bepaalde machten boven de achtste sfeer met zoete stem God bezingen. En dan stijgen zij in rangorde op naar de Vader, geven zichzelf over aan de Machten en, zelf Machten geworden, komen zij in God. Dat is de gelukkige voleinding voor hen die de Gnosis bezitten: God te worden!'

Wat hier in een Hermetische loge in Alexandrië aan het begin van onze jaartelling wordt beleden heeft een sterke uitstraling gekend in de antieke wereld. In deze Egyptische smeltkroes ontmoetten vele culturen elkaar; stromingen die voor een wederzijdse bevruchting zorgden. Twee van de vijf stadswijken van het oude Alexandrië werden bewoond door joden. En sommigen daarvan kenden de schildering van de hemelreis door de *heikaloth*, de hemelse paleiszalen; waar wachters de opstijgende ziel de doorgang trachtten te beletten. Deze *Merkava-mystiek* vindt haar wortels in de visioenen van Jesaja en Ezechiël. Ze was zo esoterisch dat de Misjna verbood erover te onderwijzen; alleen als een rabbi deze mystieke ervaring zelf beleefd had mocht hij een gevorderde leerling daarin inwijden. En niet meer dan één tegelijk.

Zo'n inwijding zien we ook in een Hermetisch geschrift dat bij Nag Hammadi gevonden werd: de *Verhandeling over de Achtste en Negende Hemelsfeer*. In deze unieke tekst wijdt Hermes Trismegistus een leerling in in het schouwen van de achtste en negende hemel. De zeven psychische hemels zijn dan reeds gepasseerd. De opstijgende ziel heeft alle beklijfsels achter zich gelaten.
In een oudchristelijk geschrift, de *Openbaring van Paulus* (*Nag Hammadi-geschriften*), beschrijft de apostel hoe de zielen opstijgen en door wachters, engelen, bij de hemelpoorten worden tegengehouden.

Wat is de diepere zin van deze zo op het eerste gezicht wat raadselachtige traktaten?
Zeer veel. De mystieke visioenen lieten de mens zien dat er na het aardse bestaan een weg omhoog was. Een weg omhoog die identiek was aan de weg omlaag. Een weg omhoog door de hemelsferen. Wachters van deze hemelen proberen de ziel de doorgang te beletten. Om toch ongehinderd te passeren was het daarom nodig, hier op aarde, de wachtwoorden te leren kennen. In sommige geschriften werden deze wachtwoorden onderwezen: door het uitspreken van moeilijke formules, al dan niet begeleid door bepaalde gebaren. Dat was de buitenkant, het ritueel.
De binnenkant bestond uit de verwerking van de invloeden waarmee de mens op de wereld was gekomen. Dat wat de oosterling 'karma' noemt. In de oudheid werd dit vaak weergegeven door het Griekse woord *heimarmenè* of het Latijnse *fatum*, lot, bestemming. Maar de Alexandrijnse kerkvader Clemens zei al dat iemand die de inwijding (van de doop) had ondergaan niet meer onderhevig was aan het lot, aan het karma. Door je uit te zuiveren werd je leven niet meer door het lot beheerst. Door de op de heenreis meegebrachte ziele-mogelijkheden te verwerken en te transformeren leerde de mens de innerlijke wachtwoorden kennen. En kon hij na de dood de wachters van de zeven hemelen passeren.

Interessant daarbij is het dat deze hemelwachters vaak werden verzinnebeeld door de toenmalig bekende planeten; Saturnus, Jupiter, Mars, Zon, Mercurius, Venus en Maan (in de astrologie werden en worden Zon en Maan ook vertaald in planeetvelden). In concreto wilde dit zeggen dat bijvoorbeeld iemand met een sterke Maan-invloed in zijn aardse leven deze invloed diende om te buigen, te transformeren: van oeverloze emotie en zelfbeklag in liefdevolle aanwezigheid voor de ander. De Marsmens diende de redeloze drift te transformeren in milde pionierskracht. Enzovoorts.
Lukte het de mens zijn karma te verwerken dan kon hij ongehinderd passeren en was het hem vergund het rijk boven de ziele-hemelen te betreden. Dat wilde dan ook zeggen: hij hoefde niet meer terug te komen naar het aardse.

Talrijk zijn in de niet-bijbelse vroegchristelijke literatuur de leringen van Jezus om veilig langs de machten in de hemelsfeer te komen en op te stijgen tot het 'koninkrijk van de Vader'.

'Jezus zei:
"Als zij (de wachters) tegen jullie zeggen:
'Waar komen jullie vandaan?'
zeg tegen hen:
'Wij zijn gekomen uit het Licht,
daar waar het Licht uit zichzelf is ontstaan;
het was er en het heeft zich in hun beeld geopenbaard.'
Als zij jullie zeggen:
'Wie zijn jullie?'
zeg: 'Wij zijn zijn zonen
en wij zijn de uitverkorenen van de Levende Vader.'
Als zij jullie vragen:
'Wat is in jullie het teken van de Vader?'
zeg tegen hen:
'Het is beweging en rust.' (*Evangelie van Thomas*)

In de *(Eerste) Openbaring van Jacobus* (*Nag Hammadi-geschriften*) zegt Jezus tegen zijn broer Jacobus:

'Jacobus, zie ik zal je je verlossing openbaren. Wanneer je gegrepen wordt en dit lijden zult ondergaan, zullen velen zich tegen je wapenen, om je gevangen te kunnen nemen. In het bijzonder drie van hen zullen je overweldigen - zij die daar zitten als tolgaarders. Daarbij eisen zij niet alleen tolgelden, maar pakken ook de zielen op diefachtige wijze af.
Wanneer je in hun macht komt, zal een van hen, die hun opzichter is, tegen je zeggen: "Wie ben je en waar kom je vandaan?"
Dan moet je tegen hem zeggen: "Ik ben een zoon en ik stam af van de Vader."
Hij zal dan tegen je zeggen: "Wat voor zoon ben je en van welke Vader stam je af?"
Dan moet je tegen hem zeggen: "Ik stam af van de preëxistente Vader en ik ben een zoon door de Preëxistente."
Hij zal aan je vragen: "En met welke opdracht ben je hier gekomen?"

Jij moet dan tegen hem zeggen: "Ik ben in opdracht van de Preëxistente gekomen om de onzen te ontmoeten; dat is een ieder die niet vervreemd is."
Hij zal tegen je zeggen: "Voor wie zijn zij dan vreemden?"
Je moet dan tegen hem zeggen: "Zij zijn niet geheel vreemd, want zij zijn van Achamoth, die de vrouw is. Zij bracht hen voort toen zij dit ras van de Preëxistente af naar omlaag voerde. Dus zijn zij niet vreemd, maar zijn zij de onzen. Enerzijds zijn zij werkelijk de onzen, omdat zij, die hun meesteres is, van de Preëxistente afkomstig is. Anderzijds zijn zij vreemden, omdat de Preëxistente geen gemeenschap met haar had voordat zij hen voortbracht."
Hij zal je ook nog vragen: "Waar ga je heen?"
Je moet dan tegen hem zeggen: "Naar de plaats waar ik vandaan ben gekomen, daarheen zal ik ook terugkeren."
En als je deze dingen zegt zul je aan hun aanvallen ontkomen.'

Uit het vervolg van de tekst van het *Evangelie van Maria* kunnen we opmaken dat de ziel van Jezus hier de tweede hemelsfeer passeert. De wachter van deze tweede hemelsfeer wordt hier 'Begeerte' genoemd. In vele oude schema's wordt deze verbeeld door de planeet Venus. Deze wachter probeert Jezus' ziel vast te houden ('want je hoort bij mij'). De wachter heeft de ziel blijkbaar niet opgemerkt bij diens komst naar de aarde. Toch heeft de ziel zich bewust bekleed met deze hemelsfeer om zich op aarde te kunnen manifesteren.
Dat het hier niet om een anonieme ziel gaat maar om de ziel van Jezus zelf is zeer waarschijnlijk door de opmerking: 'Je hebt mij als kleding gediend en je kende mij niet'. Later in de tekst zegt de ziel: 'Ik werd niet herkend'. Een sterke parallel hiervan is te vinden in de *Brief van Petrus aan Filippus* (*Nag Hammadi-geschriften*) waar Jezus vertelt: 'En ik daalde af in hun sterfelijk boetseersel. Maar zij herkenden mij niet. Ze dachten dat ik werkelijk een sterfelijk wezen was.'

Toen kwam ze bij de derde macht,
die Onwetendheid genoemd wordt.
Deze wilde de ziel uithoren:
"Waarheen ben je op weg?
In slechtheid ben je vastgehouden en
je bent onderworpen aan mijn oordeel!"
Maar de ziel zei:
"Waarom oordeel je over mij,
terwijl ik niet geoordeeld heb!
Ik werd vastgehouden,
hoewel ik niets vastgehouden heb.
Ik werd niet herkend.
Maar ik heb wel herkend dat het Al opgelost zal worden;
zowel de aardse dingen als de hemelse".

Hetzelfde ritueel als hiervoor zien we bij de passage van de derde hemelsfeer. Diens wachter heet hier 'Onwetendheid'. Ook deze is niet in staat om Jezus' ziel vast te houden. Hij die niet

oordeelde kan onmogelijk tegengehouden worden door een oordelende macht. Van onwetendheid is geen sprake meer. Jezus leert deze wachter dat niet alleen de aarde, maar ook de ziele-hemelen (inclusief de wachters) opgelost zullen worden als alles weer tot het begin is teruggebracht.

Toen de ziel zo de derde macht voorbijgekomen was,
steeg ze verder omhoog en zag de vierde macht.
Deze had zeven gedaanten:
De eerste vorm is de duisternis.
De tweede de begeerte.
De derde de onwetendheid.
De vierde is de prikkel van de dood.
De vijfde is het koninkrijk van het vlees.
De zesde is de domme wijsheid van het vlees.
De zevende is de vertoornde wijsheid.
Dat zijn de zeven heerschappijen van de Toorn.
Ze vroegen de ziel:
"Vanwaar kom je,
moordenares;
en waarheen ben je op weg,
jij die de ruimte bedwong?"
De ziel antwoordde en sprak:
"Wat mij bindt is gedood
en wat mij omringt is overwonnen.
Mijn begeerte heeft opgehouden te bestaan
en de onwetendheid is gestorven.
In een wereld ben ik bevrijd
uit een (andere) wereld
en in een beeld
door een beeld van boven;
want de boeien der vergetelheid
hebben een tijdelijke duur.
Van dit ogenblik af
zal ik de rust ontvangen,
los van het tijdsverloop van de eon;
in zwijgen".

De constructie die we hier aantreffen is ietwat vreemd. De hoedanigheid van de vierde hemelsfeer bestaat uit zeven gedaanten. De totale hemelreis door de zeven hemelsferen wordt hier verkort weergegeven als onderdeel van de vierde macht. In het hier geschilderde patroon is duidelijk een overeenkomst te herkennen met de tekst *Poimandres* uit het *Corpus Hermeticum* waaruit eerder werd geciteerd.

De vierde hemelsfeer is traditioneel die van de Zon, het letterlijke en figuurlijke middelpunt van de zeven. De Zon is ook de expressie van het Zelf. Ze houdt in wezen alle sferen in. Dat zal waarschijnlijk de achterliggende idee bij dit visionaire fragment zijn.
De ziel wordt hier een 'moordenares' genoemd omdat in de ogen van de wachters Jezus de Christus een einde gemaakt heeft aan de heerschappij van deze wachters. Hij heeft geleerd dat de mens hun invloed kan ontstijgen door de Christus in het eigen hart te ontwikkelen. De band met de materiële schijnwerkelijkheid is verbroken. De ziele-invloeden, meegebracht op de heenreis naar de incarnatie als persoonlijkheid zijn getransformeerd. De begeerte heeft opgehouden te bestaan, want wat is er nog te begeren bij volledige (zelf)realisatie in een staat van volledig kennen en weten (de onwetendheid is gestorven).
De boeien der vergetelheid in de materie zijn tijdelijk. Uit die wereld is de ziel bevrijd doordat zij zich heeft omgevormd. Zo krijgt alles en totaal andere dimensie. In het *Evangelie van Thomas* zegt Jezus:

> *'Als jullie ogen maakt in plaats van een oog*
> *en een hand in plaats van een hand*
> *en een voet in plaats van een voet*
> *en een beeld in plaats van een beeld;*
> *dan zullen jullie binnengaan in het Koninkrijk.'*

Met 'zwijgen' wordt hier niet bedoeld 'de mond dichthouden' maar een toestand van volkomen rust (zoals het *nirwana*-begrip in sommige Oosterse religies). 'Zwijgen' (of: 'stilte') vormt in de gnostiek, samen met 'diepte', een primaire manifestatie van God de Vader. Het is tot daar dat de Zoon van de Vader zal opstijgen.

> *Toen Maria dit had gezegd, zweeg ze, want tot zover had de Verlosser met haar gesproken.*
>
> *Maar Andreas nam het woord en zei tegen de broeders:*
> *'Zeg eens, wat denken jullie over wat zij gezegd heeft? Ik voor mij geloof niet dat de Verlosser dit heeft gezegd, want het is duidelijk dat het afwijkende ideeën zijn'.*
> *Petrus nam het woord en sprak over deze zelfde dingen. Hij vroeg hun over de Verlosser:*
> *'Zou hij werkelijk buiten ons om en niet openlijk met een vrouw gesproken hebben? Moeten wij ons soms omkeren en allemaal naar haar luisteren? Heeft hij aan haar de voorkeur gegeven boven ons?'*

Alhoewel de leerlingen eerst erkenden dat Jezus aan de ingewijde Maria dingen verteld had die zij nog niet wisten, raken ze nu danig in de war. Dit is wel heel anders dan ze zelf uit de mond van Jezus hebben vernomen. In een papyrus met een stukje tekst uit dit evangelie (*Pap.Rylands* 463) zegt Petrus: 'Als hij over zulke zaken gevraagd werd zou de Verlosser dan in het geheim met een vrouw gesproken hebben en niet openlijk, opdat wij dat allemaal zouden horen?' Het lijkt voor hem en voor zijn broer Andreas wat zuur om te moeten ervaren dat bij het leven van de Verlosser hun bewustzijn nog niet voldoende geopend was om deze dingen te kunnen begrijpen, maar dat deze dingen wel geopenbaard werden aan

een vrouw. Eerder werd hier al gewezen op de controverse tussen Petrus en Maria als symbool voor diverse tegenstellingen.

> *Toen huilde Maria en zei tegen Petrus:*
> *'Mijn broeder Petrus, wat denk je? Denk je dat ik het zelf in mijn hart bedacht heb of dat ik leugens vertel over de Verlosser?'*
> *Levi nam het woord en zei tegen Petrus:*
> *'Petrus, jij bent altijd zo heetgebakerd! En nu zie ik weer dat je redetwist met deze vrouw als met tegenstanders. Als de Verlosser haar waardig bevonden heeft, wie ben jij dan om haar te verwerpen? Zeer zeker kende de Verlosser haar erg goed en daarom heeft hij van haar meer gehouden dan van ons. We moesten ons eerder schamen en ons bekleden met de volkomen Mens en hem in ons zelf verwerven, zoals hij ons heeft opgedragen, en het evangelie verkondigen. En laten we daarbij geen andere bepaling of wet opleggen dan wat de Verlosser gezegd heeft'.*

Levi neemt het voor Maria op. Hij bevestigt de speciale plaats van de Magdaleense in het leven van Jezus. We haalden eerder al een passage uit het *Evangelie volgens Filippus* aan waarin de leerlingen aan Jezus vragen waarom hij meer van Maria houdt dan van hen. Hier wordt dat door Levi bevestigd. Hij roept de anderen op om de Christus in het eigen hart te gaan zoeken ('hem in ons zelf verwerven') om bekleed met Hem tot volkomen mensen te worden. Hij herhaalt de opwekking van Jezus eerder in de tekst om geen wetten uit te vaardigen.

> *Toen Levi dit gezegd had maakten ze zich op om te verkondigen en te prediken.*

De leerlingen volgen nu de oproep van Jezus om het evangelie te gaan verkondigen. Het hoeft nauwelijks betoog dat daarbij in deze tekst gedacht wordt aan een evangelie, een goede boodschap, in de zin waarin dit geschrift is geschreven.

> *Het Evangelie volgens Maria.*

Het was in de oudheid wel gebruikelijk om de titel van een geschrift onderaan de tekst te plaatsen en niet erboven. Dat is ook hier het geval. Vaak werd zo'n titel pas veel later aan geschriften verleend las ze bijvoorbeeld opgenomen werden in een verzameling. Met deze slottitel wordt het evangelie afgesloten.

Literatuur

Ante-Nicene Fathers, The. The Writings of the Fathers down to A.D. 325, Edinburgh/Michigan 1990-1995[2] (reprint), 10 delen.

Arminger, Margret E., *Maria Magdalena. Moeder van de kerk*, Baarn 1998.

Benc, R., *Die Legenda Aurea von Jacobus de Voragine*, Heidelberg 1979.

Boer, Esther de, `Maria van Magdala en haar Evangelie' in G.Quispel (red.), *Gnosis, de derde component van de cultuurtraditie*, Utrecht 1988, 85-99.

Boer, Esther de, *Maria Magdalena. De mythe voorbij. Op zoek naar wie zij werkelijk is*, Zoetermeer 1996.

Broek, R. van den, `Vrouwen en het vrouwelijke in de antieke gnosis', in: *Mara. Tijdschrift voor feminisme en theologie*, jg.2, nr.1 (sept.1988), 5-18.

Broek, R. van den, en G. Quispel, *Corpus Hermeticum*, Amsterdam 1990.

Evangelie van de Pistis Sophia, *Het*, Haarlem 1963.

Evangelie van de Heilige Twaalven, *Het,* Haarlem 1965.

Evans, C.A., *Life of Jesus Research: An Annotated Bibliography*, Leiden 1989.

Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices, *The,* Leiden 1972-1977.

Grassi, Joseph A., *The Hidden Heroes of the Gospels. Female counterparts of Jesus*, Minnesota 1989.

Groot, Maria de, *Het evangelie naar Maria*, Kampen 1996.

Klijn, A.F.J., *Jezus in de apocriefe evangeliën. Buitenbijbelse beelden van Jezus*, Kampen 1999.

Luttikhuizen, G.P., *Gnostische Geschriften I*, Kampen 1986.

Marjanen, Antti, *The Woman Jesus Loved. Mary Magdalene in the Nag Hammadi Library and Related Documents*, Leiden 1996.

Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece* (zevenentwintigste herziene editie) Stuttgart 1994[2].

Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, Edinburgh/Michigan 1989-1994[2], First Series, 14 delen.

Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, Edinburgh/Michigan 1989-1994[2], Second Series, 14 delen.

Oyen, Paul G. van, *Evangelie van maria Magdalena. Een vertolking met commentaar*, Deventer 1998.

Phipps, W.E., *Was Jesus Married? The Distortion of Sexuality in the Christian Tradition*, New York/Londen 1970.

Robinson, J.M., (ed.), *The Nag Hammadi Library in English*, Leiden 1988[3].

Schmidt, C., *Die Pistis Sophia. Die beiden Bücher des Jeu*, Berlijn 1962;

Schneemelcher, W., (en E.Hennecke), *Neutestamentliche Apokryphen* I, Tübingen 1987[5].

Schneemelcher, W., (en E.Hennecke), *Neutestamentliche Apokryphen* II, Tübingen 1989[5].

Slavenburg, J.,/W.G.Glaudemans, *Nag Hammadi-geschriften* I, Deventer 1994[5].

Slavenburg, J.,/W.G.Glaudemans, *Nag Hammadi-geschriften* II Deventer 1995[2].

Slavenburg, Jacob, *Een sleutel tot Gnosis. Inzicht in de betekenis van de Nag Hammadi-vondst voor de mens van nu*, Deventer 1997.

Slavenburg, Jacob, *Onbekende woorden van Jezus*, Heemstede 1999.

Slavenburg, Jacob, *Het openvallend testament. Nieuwe bronnen over Jezus en de vrouw uit Magdala*, Deventer 2001.

Stendahl, Krister, *The bible and the role of women*, Philadelphia 1966.

Stolp, Hans, *Maria Magdalena of het lot van de vrouw*, Baarn 2000.

Tardieu, M., *Codex de Berlin*, Paris 1984.

Nagekomen literatuur:

Esther de Boer, *De geliefde discipel; vroegchristelijke teksten over Maria Magdalena*, Zoetermeer 2006.
Régis Burnet, *Maria Magdalena; van boetvaardige zondares tot echtgenote van Jezus*, Averbode 2008.
Dan Burstein & Anne J. de Keijzer, *Geheimen van Maria Magdalena*, Utrecht 2007.
Bruce Chilton, *Mary Magdalene*, New York/Londen/Toronto/Sidney/Auckland 2005.
Danielle van Dijk, *Maria Magdalena, vrouw naast Jezus*, Zeist 2012.
Henk van der Ent, *Maria Magdalena, een bron van inspiratie*, Kampen 1987.
Marianne Frederikson, *Volgens Maria Magdalena*, Breda 1999.
Laurence Gardner, *Maria Magdalena; onthullingen over de Da Vinci Code*, Baarn 2005.
Maria de Groot, *Het evangelie naar Maria; een apocriefe tekst uit de vierde eeuw*, Kampen 1996.
Susan Haskins, *Mary Magdalen; Myth and Metaphor*, New York/Londen 1993.
Holly E. Hearon, *The Mary Magdalene Tradition*, Minnesota 2004.
Karel & Caroline van Huffelen, *Maria Magdalena en de Schijnheiligen*, Barchem 2006.
Tom Kenyon & Judi Sion, *Het Magdalena Manuscript*, Barchem 2004.
Jean-Yves Leloup, *The Gospel of Mary Magdalene*, Rochester Vermont 2002.
Marvan Meyer, *The Gospel of Mary; the Secret Tradition of Mary Magdalene, the Companion of Jezus*, New York 2004.
Paul G. van Oyen, *Evangelie van Maria Magdalena; een vertolking en commentaar*, Deventer 1998.
Paul G. van Oyen, *De wijze Maria Magdalena, kenner van het Al*, Deventer 2001.
Karen Ralls, *Maria Magdalena*, Kerkdriel 2009.
Jaap Rameijer, *Maria Magdalena in Frankrijk*, Soesterberg 2012.
Bram Rossano, *Maria Magdalena; een vrouw met vele gezichten*, Leuven 2010.
John van Schaik, *Waarom Jezus niet getrouwd was met Maria Magdalena*, Zeist 2006.
Jacob Slavenburg, *De vrouw die Jezus liefhad; Maria Magdalena: het ontkende mysterie*, Zutphen 2006.
Margaret Starbird, *De vrouw met de albasten kruik*, Deventer 1995.
Margaret Starbird, *Maria Magdalena, bruid in ballingschap*, Deventer 2006.
Lisette Thooft, *Jezus & Maria Magdalena; een mythe van liefde en vrijheid*, Amsterdam 2006.
Juda Tomas, *Maya Magdalene: "… en nu mijn verhaal"*, z.p. 2010.
Mariam Therese Winter, *The Gospel According to Mary*, New York 1973.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.